

ΡΟΛΟΣ, ΣΗΜΑΣΙΑ ΚΑΙ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΧΡΗΣΗΣ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΗΘΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

[Στο Κατερίνα Ιεροδιακόνου (επιμ.), *Τα παραδείγματα στη φιλοσοφία*, Εκδόσεις Εκκρεμές, 2005, 105-142]

1. Η συστηματική ενασχόληση με την ηθική φιλοσοφία προϋποθέτει την συνειδητοποίηση του πρακτικού της ενδιαφέροντος. Πέρα από την θεωρητική κατανόηση των εννοιών και των αρχών που συνοψίζουν τα χαρακτηριστικά του ηθικού βίου, οι φιλόσοφοι συζητούν και για την δυνατότητα εφαρμογής τους για την ορθή ρύθμιση της πράξης. Από την εποχή του Αριστοτέλη, η μελέτη αυτών των εννοιών και αρχών δεν γίνεται μόνο «θεωρίας ένεκα», αλλά και «ίνα αγαθοί γενώμεθα»¹. Βέβαια, δεν πρέπει να νομιστεί ότι οι αναζητήσεις της πρακτικής φιλοσοφίας μπορούν άμεσα και εύκολα να καταλήξουν σε συγκεκριμένα πρότυπα ατομικής συμπεριφοράς και κοινωνικής οργάνωσης. Μάλιστα, πρέπει να αναλογιστεί κανείς τους κινδύνους που εμπερικλείει η φιλόδοξη προσπάθεια πραγμάτωσης ουτοπικών πολιτικών προγραμμάτων εμπνεόμενων από το ηθικό όραμα κάποιου φιλοσόφου. Έχουμε πια διδαχθεί να είμαστε επιφυλακτικοί απέναντι σε τέτοιου είδους μεγαλόπνοες συλλήψεις που, από τον Πλάτωνα μέχρι τον Μαρξ, αποσκοπούσαν στην ριζική αλλαγή του κόσμου και του ανθρώπου. Ωστόσο, ακόμη και αν αποφεύγει να ενθαρρύνει ηθικοπολιτικά εγχειρήματα σε μια τέτοια κλίμακα, η φιλοσοφική προσέγγιση δεν μπορεί να περιορίζεται στην ουδέτερη *μεταηθική* διερεύνηση των οντολογικών ερεισμάτων, των γνωσιολογικών προσβάσεων και της λογικής και σημασιολογικής δομής των στοιχείων του ηθικού στοχασμού· οφείλει να αναδεικνύει και να προωθεί το δικαιολογητικό και καθοδηγητικό έργο του πρακτικού λόγου μέσα

¹ Αριστοτέλους, *Ηθικά Νικομάχεια* 1103b26-28. Λέγοντας ηθική, με την στενότερη σημασία του όρου θα εννοούμε το σύνολο αξιών, αρχών και κανόνων που ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά και αφορούν το πώς οι πράξεις του δράντος υποκειμένου μπορούν να επηρεάσουν σημαντικά όχι μόνο τη δική του ζωή αλλά και τη ζωή άλλων ατόμων. Με μια ευρύτερη σημασία, ο όρος δηλώνει κάθε συνειδητή μορφή κανονιστικής οργάνωσης και νοηματοδότησης της ζωής του δράντος υποκειμένου. Για μια πρώτη διερεύνηση των εννοιών ηθική και ηθική φιλοσοφία, βλ. Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου, *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία*, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα, 1995, 46-65. Βλ. και Charles Taylor, *The Sources of the Self*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 3-5.

στην καθημερινή ζωή, να παίρνει δηλαδή την μορφή της ουσιώδους, *κανονιστικής* ηθικής που αποβλέπει στον άμεσο προσδιορισμό λειτουργικών κριτηρίων ηθικότητας.² Δεν είναι τόσο η περίπλοκη μεταηθική επιχειρηματολογία, όσο οι πρόσφατες συζητήσεις με αντικείμενο τις αρχές των βασικών κανονιστικών θεωριών, και η ανάπτυξη της *εφαρμοσμένης ηθικής* σε διάφορα πεδία, από την βιοηθική και την ιατρική ηθική μέχρι την ηθική των επιχειρήσεων, που φανερώνουν την ενδεχόμενη γονιμότητα, αλλά και τα όρια της παρέμβασης της σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας στον ιδιωτικό και τον δημόσιο βίο. Αυτή η κεντρική πρακτική διάσταση του στοχασμού στο χώρο της ηθικής μας παρέχει και τα βασικότερα κριτήρια για την αναγνώριση της ιδιαιτερότητας των σχετικών παραδειγμάτων που προτείνονται από τους φιλοσόφους κατά την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας τους.

Στο κείμενο που ακολουθεί επιχειρείται μια πρώτη καταγραφή ειδών και μορφών παραδειγμάτων στην ηθική φιλοσοφία, κυρίως στο κανονιστικό και δευτερευόντως στο μεταηθικό επίπεδο. Στόχοι της ανάλυσής μας είναι η διασάφηση της λειτουργίας τους, η ανίχνευση των δυσχερειών της ερμηνείας τους και η αποτίμηση της συμβολής τους στην επίλυση θεωρητικών κατ'αρχήν προβλημάτων, που όμως, στις περισσότερες περιπτώσεις, έχουν και πρέπει να έχουν πρακτικό αντίκρουσμα. Η ανάλυση αυτή μπορεί να επιτρέψει και την καλύτερη κατανόηση των τρόπων επιλογής και αξιοποίησης διαφόρων τύπων παραδειγμάτων, ανάλογα με τις διαφορετικές αντιλήψεις του ηθικού στοχασμού και με τις μεθοδολογικές τοποθετήσεις που υιοθετούνται κατά περίπτωση, αλλά και με τα ειδικά γνωρίσματα των ίδιων των επί μέρους θεωριών που επιδιώκεται να υποστηριχθούν.

2. Θα μπορούσαμε πρώτα απ' όλα να διακρίνουμε ανάμεσα σε μια *θεωρητικά* αρθρωμένη μορφή ηθικής φιλοσοφίας, η οποία ωστόσο, όπως ήδη τονίστηκε, δεν επιτρέπεται να αδιαφορεί ποτέ για την πρακτική της εφαρμοσιμότητα, και σε μια λιγότερο ή περισσότερο *αντιθεωρητική* αντιμετώπιση των φαινομένων του ηθικού βίου. Ετσι, από τη μια πλευρά, την αναζήτηση κάποιας φιλοσοφικής θεωρίας (στο

² Ο όρος «μεταηθική» αρχικά αναφερόταν μόνο στη λογική και σημασιολογική ανάλυση των ηθικών όρων και προτάσεων, αλλά τα τελευταία χρόνια η χρήση του επεκτάθηκε και σε κάθε συζήτηση γνωσιολογικών και οντολογικών ζητημάτων που αφορούν την ηθική φιλοσοφία. Βέβαια δεν πρέπει να νομιστεί ότι η διάκριση του μεταηθικού και του κανονιστικού επιπέδου φιλοσοφικής προσέγγισης της ηθικής συνεπάγεται αναγκαστικά κάποιο αυστηρό διαχωρισμό. Μάλιστα η διαπλοκή και

μεταηθικό και προ πάντων στο κανονιστικό επίπεδο) εκφράζουν οι πιο διαδεδομένες παραδοσιακές και σύγχρονες φιλοσοφικές προσεγγίσεις της ηθικής που οδηγούν στη συγκρότηση θεωριών αρχών (από την καντιανή δεοντοκρατία μέχρι τον ωφελιμισμό)· από την άλλη, αρνητική απέναντι στην ίδια τη σύλληψη της έννοιας της θεωρίας είναι η προσέγγιση που δίνει έμφαση στην μοναδικότητα και τον συγκεκριμένο χαρακτήρα των εκάστοτε ειδικών, πρακτικών περιστάσεων του ηθικού προβληματισμού, την οποία θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε *ειδικοκρατική* σε αντιπαράθεση με την *γενικοκρατική* σύλληψη των θεωριών αρχών. Η προσέγγιση αυτή μπορεί να συνδέεται με ποικίλες *ενορασιοκρατικές* θέσεις και εκδοχές *πραξιακής δεοντοκρατίας*, με μια σειρά νέων ερμηνειών της *αρεταϊκής ηθικής*, -όταν βέβαια δεν επιδιώκεται η ανάπτυξη κάποιας συστηματικής θεωρίας αρετών-, με προτάσεις για την αναβίωση της *καζουιστικής* παράδοσης του Μεσαίωνα, με τις *ησυχαστικές* τέλος απόψεις ορισμένων νεοπραγματιστών και κυρίως των συνεπέστερων οπαδών της βιτγκενσταϊκής γλωσσικής ανάλυσης που δεν περιορίζονται μόνο στον χώρο της ηθικής.³ Σ'αυτό το σημείο δεν πρόκειται να ασχοληθούμε με την ανάλυση των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων και των παραλλαγών αυτών των εναλλακτικών, θεμελιωδών κατευθύνσεων της ηθικής φιλοσοφίας. Χωρίς να υπεισέλθουμε στην ανάπτυξη των επιχειρημάτων και των αντεπιχειρημάτων των δύο πλευρών, μπορούμε, νομίζω, να παρακάμψουμε τον ακραίο σκεπτικισμό κατά της θεωρίας, αναγνωρίζοντας την ανάγκη αλλά και την δυνατότητα στήριξης των θεωρητικών

αλληλεπίδραση των δύο αυτών επιπέδων η οπτικών γωνιών αποτελεί ενδιαφέρον ζήτημα προς διερεύνηση. Βλ. και παρακάτω, σημειώσεις 44, 51.

³ Για μια συστηματική ανάπτυξη των επιχειρημάτων που στηρίζουν *ειδικοκρατικές* (*particularist*) τοποθετήσεις, -που αντιτίθενται στις *γενικοκρατικές* (*generalist*)-, εντασσόμενες στην παράδοση της *ενορασιοκρατίας* (*intuitionism*), βλ., μεταξύ άλλων, Jonathan Dancy, *Moral Reasons*, Oxford: Blackwell, 1992. Οι βασικές θέσεις της *αρεταϊκής ηθικής* παρουσιάζονται (από τον Michael Slote), στο Marcia Baron, Philip Pettit, Michael Slote, *Three Methods of Ethics*, Oxford: Blackwell, 1997 και στο Rosalind Hursthouse, *On Virtue Ethics*, Oxford: Oxford University Press, 1999. Σχετικά με την νεοαριστοτελική προσέγγιση της Martha Nussbaum, βλ. παρακάτω σημ. Για μια κριτική ιστορική ανάλυση της *καζουιστικής* βλ. Albert R. Jonsen, Stephen Toulmin, *The Abuse of Casuistry*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1988. Για μια συνοπτική κριτική των αντι-θεωρητικών τάσεων στην ηθική φιλοσοφία και στην λογοτεχνική κριτική με ιδιαίτερη αναφορά στον νεοπραγματισμό, βλ. και Stelios Virvidakis, "Neopragmatism and Anti-theoretical Tendencies in Moral Philosophy and in Literary Criticism", in S. Patsalides, (ed.), *Hellenism and the U.S. Constructions and Deconstructions*, Thessaloniki, Aristotle University, 1994, 149 -160 και για μια εκτενή συζήτηση των διαφόρων κριτικών της ηθικής θεωρίας, Robert Louden, *Morality and Moral Theory, A Reappraisal and a Reaffirmation*, Oxford: Oxford University Press, 1992. Διεξοδικότερα θα αναφερθούμε παρακάτω στην βιτγκενσταϊνική αντίληψη της ηθικής φιλοσοφίας. (βλ. και σημ.) Όμως, όπως θα δούμε, σύμφωνα με μια ορισμένη ερμηνεία, η ησυχαστική αντιμετώπιση της βιτγκενσταϊνικής γλωσσικής ανάλυσης διαφοροποιείται από τις άλλες αντιθεωρητικές τοποθετήσεις στο βαθμό που φαίνεται να υπαγορεύει και την εγκατάλειψη των ίδιων των *πρακτικών* στόχων της ηθικής φιλοσοφίας.

εγχειρημάτων συστηματοποίησης των ηθικών μας διαισθήσεων (intuitions)⁴. Μάλιστα, η καθιερωμένη από τον John Rawls μεθοδολογική αντίληψη της *αναστοχαστικής ισορροπίας* (reflective equilibrium) γενικών αρχών και «καλά σταθμισμένων» συγκεκριμένων πεποιθήσεων, παρά τις όποιες δυσκολίες ικανοποιητικής ερμηνείας και εφαρμογής της, υποδεικνύει μια ενδιαφέρουσα *συνεκτικιστική* προοπτική επεξεργασίας και ελέγχου των βασικών στοιχείων κάθε ηθικής θεωρίας που φιλοδοξεί να δοκιμαστεί στο πεδίο της πρακτικής⁵. Αυτό που μας ενδιαφέρει κυρίως εδώ είναι οι διαφορετικές στάσεις *απέναντι στην επιλογή και την χρήση παραδειγμάτων* ανάλογα με τον αφετηριακό θεωρητικό ή αντιθεωρητικό προσανατολισμό των δύο ομάδων τοποθετήσεων που διακρίναμε, και με τις ιδιαίτερες οντολογικές, γνωσιολογικές και μεθοδολογικές δεσμεύσεις που χαρακτηρίζουν τις κυριότερες από αυτές. Η μελέτη της μορφής, του ρόλου και της σημασίας των χρησιμοποιούμενων παραδειγμάτων μπορεί να συντελέσει και στην επανεκτίμηση της γενικοκρατικής ή αντίθετα, ειδικοκρατικής αντίληψης της ηθικής φιλοσοφίας την οποία έχουμε προκρίνει κατ'αρχήν.

3. Οι θεωρητικές κατασκευές οι οποίες αποβλέπουν στον προσδιορισμό κριτηρίων ηθικότητας για τον ορθό προσανατολισμό του πράττειν παίρνουν τη μορφή ενός συνόλου προτάσεων που εκφράζουν κάποια συνολική ερμηνεία των ηθικών φαινομένων⁶, διέπονται από λογικές σχέσεις και επιτρέπουν τη συναγωγή

⁴ Αποδίδω τον όρο *intuitions* που εδώ δηλώνει άμεσες και μάλλον προφανείς αντιλήψεις και πεποιθήσεις με το *διαισθήσεις*, αλλά μπορεί να χρησιμοποιηθεί και το *ενοράσεις*. Δεν πρέπει να γίνεται σύγχυση με την τεχνική γνωσιολογική σημασία του *intuition*, που αναφέρεται σε κάποια ιδιαίτερη νοητική ικανότητα ή λειτουργία.

⁵ Για την έννοια της *αναστοχαστικής ισορροπίας* στην ηθική φιλοσοφία, βλ. John Rawls, *A Theory of Justice*, (Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1971), 20 κεξ, 48-51 [*Θεωρία της δικαιοσύνης*, ελλ.μτφρ., Φ. Βασιλόγιαννης κα., Αθήνα, Πόλις, 2001, 46κεξ, 78-81] και για μια πρώτη κριτική ανάλυση, Κωνσταντίνο Παπαγεωργίου, *Η πολιτική έννοια της δικαιοσύνης* (Αθήνα: Νήσος, 1994), 51-5 επ. Από τους Norman Daniels, Jane English και Kai Nielsen αναπτύσσεται η έννοια της “ευρείας” στοχαστικής ισορροπίας (*wide reflective equilibrium*) που αναφέρεται στην ανάγκη εξέτασης μιάς σειράς κλασικών ηθικών θεωριών, αλλά και, κατά το δυνατόν, του συνόλου των συναφών θεωρητικών και πρακτικών πεποιθήσεων του ατόμου. Βλ. Kai Nielsen “In Defense of Wide Reflective Equilibrium” in Douglas Odegard (ed.) *Ethics and Justification*, Edmonton, Alberta : Academic Printing and Publishing, 1988, 19-37. Για την ιδιαίτερη σημασία της συνεκτικιστικής αντίληψης της δικαιολόγησης στην ηθική, βλ. Richard De George, “Ethics and Coherence”, *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* 64 (1990): 39-52 και Stéλιος Virvidakis, *La robustesse du bien*, Nîmes: Éditions Jacqueline Chambon, 1996, 93-4 κεξ.

⁶ Σχετικά με τη σημασία των ηθικών φαινομένων που εξετάζει η ηθική θεωρία και την έμφαση στην ανάπτυξη μιάς ηθικής *φαινομενολογίας* χωρίς στον όρο να αποδίδεται αναγκαστικά κάποιο ιδιαίτερο τεχνικό νόημα, βλ. Maurice Mandelbaum, *The Phenomenology of Moral Experience*, Baltimore and London: The Johns Hopkins Press, 1969, Στέλιος Βιρβιδάκης “Η φαινομενολογία της ηθικής εμπειρίας

συμπερασμάτων αξιολογικού ή δεοντολογικού χαρακτήρα ⁷. Όταν ξεκινά κανείς από αφηρημένες, γενικές αντιλήψεις της ορθολογικότητας, της πράξης, των εννοιών του αγαθού και του ορθού, ή ακόμη και της ηθικής συνείδησης και των βασικών της διαστάσεων, συνήθως επιχειρεί να διατυπώσει ορισμένες θεμελιώδεις αρχές ή, -ει δυνατόν, και μια μόνον αρχή-, οι οποίες θα μπορούσαν να παίξουν τον ρόλο αξιωμάτων. Τα αξιώματα αυτά είναι ίσως δυνατόν να προβληθούν ως αυταπόδεικτα, απορρέοντα από τις προφανέστερες και ανθεκτικότερες διαισθήσεις μας (-με κίνδυνο να κατηγορηθεί κανείς για δογματισμό-), να υποστηριχθούν με κάποιο υπερβατολογικό επιχείρημα ή οιονεί υπερβατολογικό επιχείρημα, ή τέλος να υιοθετηθούν ως αντικείμενο μιάς υποθετικής σύμβασης ή συμφωνίας⁸. Οι ειδικότεροι ηθικοί κανόνες, ή και οι συγκεκριμένοι γνώμονες της πράξης μας, θα μπορούσαν τότε να παραχθούν ως θεωρήματα βάσει λογικών αρχών συναγωγής από τα αξιώματα. Και η ωφελιμοκρατία στις κλασικές της μορφές, και οπωσδήποτε η καντιανή δεοντοκρατία φαίνονται να ανταποκρίνονται σε αυτό το κατ'εξοχήν παραγωγικό μοντέλο ηθικής σκέψης. Αλλά και η αριστοτελικής εμπνεύσεως αρεταϊκή ηθική που, όπως σημειώθηκε παραπάνω, συχνά παρουσιάζεται ως αντίθετη σε κάθε θεωρητικοποίηση, δεν αποκλείει μίαν ανάλογη συγκρότηση, η οποία βέβαια θα προσαρμόζεται σε μια περισσότερο περίπλοκη σύλληψη των ηθικών ποιοτήτων και των κριτηρίων αναγνώρισης και πραγμάτωσής τους.⁹ Η εφαρμοσμένη ηθική, αλλά και το δίκαιο και η πολιτική πρακτική -στο βαθμό που επηρεάζονται από την ηθική σκέψη- θα μπορούσαν τότε να αποτελέσουν πεδία ελέγχου όπου θα

στους εσχατολογικούς μύθους των Πλατωνικών διαλόγων”, στο Ι.Θ. Α Παπαδημητρίου (εκδ.), *Πρακτικά Πρώτου Πανελληνίου και Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας*, Αθήνα, Ελληνική Ανθρωπιστική Εταιρεία, Μελέτες και Ερευνες, 38, 1997, σσ. 525-36. Για την επεξεργασία της έννοιας της ηθικής εμπειρίας, βλ. ακόμη, Virginia Held, *Rights and Goods, Justifying Social Action*, Chicago and London: University of Chicago Press, 1984, 271-73f, Adrian M.S. Piper, “Seeing Things”, William Tolhurst, “On the Epistemic Value of Moral Experience”, Walter Sinnott-Armstrong, “Moral Experience and Justification”, in Mark Timmons (ed.), *Moral Epistemology*, Spindel Conference 1990, *The Southern Journal of Philosophy* 29 (1990 Supplement): 29-60, 67-88, 89-96.

⁷ Για την έννοια της ηθικής θεωρίας και την σχέση της με την εμπειρία, βλ. μεταξύ άλλων Louden, *ό.π.*, Held, *ό.π.*, Mark Timmons (ed.), *Conduct and Character*, Belmont: Wadsworth, 1990, 1-21, Dale Jamieson, “Method and Moral Theory”, in Peter Singer (ed.), *A Companion to Ethics*, Oxford: Blackwell, 1991, 476-490. Για μια εισαγωγική παρουσίαση των κυριότερων θεωριών, στο κανονιστικό και το μεταηθικό επίπεδο, βλ. Hugh LaFollette (ed.), *The Blackwell Guide to Ethical Theory*, Oxford: Blackwell, 2000.

⁸ Μια συνοπτική παρουσίαση και συγκριτική αποτίμηση διαφορετικών παραλλαγών ηθικών θεωριών που φαίνεται να συγκροτούνται κατ'αυτό τον τρόπο με αναφορά στην φιλοσοφική ανάλυση και στήριξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων επιχειρείται στο Στέλιος Βιρβιδάκης, «Απορίες για τη φιλοσοφική διασάφηση και στήριξη των ανθρώπινων δικαιωμάτων», *Ισοπολιτεία* 4, τεύχος 2 (Οκτώβριος 2000): 245-260.

καταδεικνυόταν, ή ορθότητα, η αποτελεσματικότητα και η σχετική υπεροχή, αν όχι η αλήθεια, μιάς συγκεκριμένης παραλλαγής αυτών και άλλων συναφών θεωριών, θα πρόβαλλαν δυνατότητες συνδυασμού και σύνθεσής τους, ή πάλι θα διαφαινόταν η αδυναμία οποιασδήποτε πρακτικής αξιοποίησής τους, και κατ'αυτό τον τρόπο ίσως τελικά κυριαρχούσε και η διάθεση εγκατάλειψης όλων των θεωρητικών εγχειρημάτων αυτού του είδους. Τα υπό εξέταση παραδείγματα θα ήταν τότε δυνατόν να χρησιμεύσουν, όχι μόνο για την απλή κατάδειξη ορισμένων συνεπειών από την υιοθέτηση, αντίστοιχα, της κάθε επί μέρους θεωρίας ή αντιθεωρητικής προσέγγισης, αλλά και για την συγκριτική αξιολόγηση της πειστικότητάς τους από την, λιγότερο ή περισσότερο ουδέτερη, σκοπιά των προφιλοσοφικών μας διαισθήσεων¹⁰.

Βέβαια η αρχική αναζήτηση κάποιας αξιωματικής σύλληψης των βασικών αρχών μιάς ηθικής θεωρίας, ενισχυόμενη από υπερβατολογικά ή και διαλεκτικά επιχειρήματα, συνδέεται με την *ρασιοναλιστική* και *θεμελιοκρατική* παράδοση που ενσωματώνει και τις πρώτες μορφές ωφελιμοκρατίας. Και όπως αφήσαμε να εννοηθεί παραπάνω, την θεμελιοκρατική και παραγωγική αντιμετώπιση της ηθικής σκέψης συμπληρώνει, διορθώνει, ή και υποκαθιστά πλήρως, η *συνεκτικιστική* προσέγγιση που έχει καθιερώσει ο Rawls. Όμως ακριβώς αυτή η προσέγγιση ενισχύει την πεποίθηση για την δυνατότητα μιάς μορφής εμπειρικού ελέγχου των θεωρητικών μας κατασκευών με τις αξιωματικές τους αφετηρίες και τις παραγωγικές τους επεκτάσεις¹¹.

4. Ξεκινώντας από την τυπολογία παραδειγμάτων στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας που προτείνεται από την Onora O'Neill μπορούμε να διακρίνουμε τα εξής διαφορετικά είδη: α) τα *πραγματικά - δεικτικά* β) τα *υποθετικά* γ) τα *φανταστικά* δ) τα *λογοτεχνικά*.¹² Παρατηρούμε αμέσως πως τα είδη αυτά παρουσιάζουν επικαλύψεις

⁹ Βλ. Slote *ό.π.*, Hursthouse, *ό.π.*

¹⁰ Βλ. Held, *ό.π.*, και την προγενέστερη εργασία της, «The Political 'Testing' of Moral Theories», in P.A. French, T.E. Uehling Jr., H.K. Wettstein, (eds), *Social and Political Philosophy, Midwest Studies in Philosophy* VII, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1982, 343-364.

¹¹ Για προσπάθειες διόρθωσης των υπερβολών και των απλουστεύσεων της ρασιοναλιστικής παράδοσης της ηθικής θεωρίας, βλ. Loudon, *ό.π.* και Onora O'Neill, "Abstraction, Idealization and Ideology in Ethics", in J.D.G. Evans, *Moral Philosophy and Contemporary Problems*, Cambridge: Cambridge University Press, 1987, 55-70.

¹² Βλ. Dale Jamieson, *ό.π.*, 484. Για την αρχική παρουσίαση -με κάποιες παραλλαγές- αυτής της τυπολογίας - και την διεξοδική ανάλυσή της, βλ. Onora O'Neill, "The Power of Example", *Philosophy*,

και πως ο προσδιορισμός τους απαιτεί την αρχική διακρίβωση των εννοιών που επιτρέπουν να τα διακρίνουμε, πριν από οποιαδήποτε περαιτέρω απόπειρα διασάφησης της λειτουργίας οποιωνδήποτε επί μέρους παραδειγμάτων .

Πρώτ' απ'όλα, την εφαρμοσμένη ηθική ενδιαφέρουν τα πραγματικά - δεικτικά παραδείγματα, δηλαδή ιστορικά συμβάντα, υπαρκτά πρόσωπα και περιστάσεις της καθημερινής ζωής, πρακτικοί συλλογισμοί και εκδηλώσεις συμπεριφοράς που συνιστούν και αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών. Έτσι, μπορεί κανείς να αναφερθεί σε ένα γεγονός όπως η καταστροφή της Δρέσδης από τους συμμάχους κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και η σφαγή του χωριού Μάϊ Λάϊ στο Βιετνάμ, ή η κλωνοποίηση μιάς προβατίνας, να περιγράψει μια αμφιλεγόμενη πράξη ενός γνωστού θρησκευτικού ή πολιτικού ηγέτη, όπως ο Αγιατολλάχ Χομεινί, να σταθεί στο πιεστικό δίλημμα ενός ψυχιάτρου ο οποίος έπρεπε να αποφασίσει αν θα παρενέβαινε για να αποτρέψει την αυτοκτονία ενός φίλου του, περιορίζοντας έτσι την αυτονομία του, να επικαλεστεί μια σημαντική απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου που κρίνει νόμιμη κάποια μορφή ευθανασίας, ή τα πορίσματα μιάς ψυχολογικής ή κοινωνιολογικής έρευνας σχετικά με τις πεποιθήσεις των μελών μιάς κοινωνίας για τη θανατική ποινή. Η συζήτηση όμως εδώ εμπλουτίζεται από υποθετικά παραδείγματα που δεν διαφέρουν ουσιαστικά από τα προηγούμενα, στο βαθμό που και αυτά υποδεικνύουν περισσότερο ή λιγότερο προφανή ενδεχόμενα, ή μπορούν να αποτελέσουν συγκεκριμένες περιπτώσεις πραγμάτωσης γενικά ισχυουσών στον κόσμο μας καταστάσεων. Το ζήτημα της αθέτησης των υποσχέσεων που αναλύει ο Kant¹³, το δίλημμα του νέου ο οποίος θα χρειαζόταν να επιλέξει ανάμεσα στην συμμετοχή στην αντίσταση κατά των ναζί και την φροντίδα της ηλικιωμένης μητέρας του, που προβάλλει ο Sartre¹⁴, αλλά και οποιαδήποτε συγκυρία όπου ένας γιατρός θα μπορούσε να κληθεί να προβεί σε ευθανασία ενός ασθενούς πού πάσχει από ανίατη νόσο, υποφέρει από φρικτούς πόνους και επιθυμεί να πεθάνει, υπάγονται σ'αυτή την κατηγορία. Τα παραδείγματα αυτά είναι συχνά απλά και

61 (1986): 5-29, αναδημοσιευμένο στη συλλογή άρθρων της O'Neill, *Constructions of Reason, Explorations of Kant's Practical Philosophy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989: 165-186.

¹³ Βλ. I.Kant, *Τα θεμέλια της μεταφυσικής των ηθών*, (μτφρ. Γ.Τζαβάρα), Αθήνα- Γιάννινα : Δωδώνη, 1984, 64 (44). [Το γερμανικό πρωτότυπο στην έκδοση των έργων του Kant από την πρωσική ακαδημία επιστημών, *Gesammelte Schriften*, Band IV, Berlin: Walter de Gruyter, 1902- .Ο Τζαβάρας ακολουθεί την έκδοση του Karl Vorländer, *Philosophische Bibliothek* Band 41, Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1965]

κοινότητα και, όπως θα δούμε στη συνέχεια, η χρησιμοποίησή τους ίσως δε μας βοηθάει ιδιαίτερα στις φιλοσοφικές μας αναζητήσεις. Και όταν όμως περιγράφονται ασυνήθιστες ή και απίθανες υποθετικές καταστάσεις, που συνήθως παρουσιάζουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον, δεν απαιτείται να αναθεωρήσουμε ριζικά την αντίληψή μας για τη δομή του ανθρώπινου οργανισμού και τα χαρακτηριστικά του φυσικού και κοινωνικού περιβάλλοντος των ατόμων των οποίων μας απασχολεί η ηθική συμπεριφορά.

Ωστόσο, για να ανιχνευθούν και να φωτιστούν καλύτερα οι ηθικές μας διασθήσεις που θα χρησιμεύσουν για να ελέγξουν αλλά και - με τη σειρά τους - θα ελεγχθούν από τις γενικές θεωρητικές αρχές του φιλοσοφικού στοχασμού¹⁵ κρίνεται πολλές φορές αναγκαίο να επινοηθούν φανταστικά παραδείγματα που μας ζητούν να φέρουμε στο νου μας περιστάσεις αλλά και όντα πολύ διαφορετικά από εκείνα που μπορούμε να συναντήσουμε στον ιδιωτικό, τον δημόσιο και τον επαγγελματικό μας βίο. Οι υποθέσεις μας πρέπει τώρα να επεκταθούν σε περιπτώσεις που μας βοηθά να συλλάβουμε η φαντασία, και μάλιστα η επιστημονική φαντασία, καθώς εξερευνά δυνατούς κόσμους πολύ απομακρυσμένους από τον πραγματικό. Οφείλουμε λοιπόν να αναλογιστούμε τι θα λέγαμε αν μας ζητούσαν, ή μάλλον μας ανάγκαζαν να συντηρούμε με τα όργανά μας -με διαρκώς και απευθείας συνδεδεμένο το σώμα μας- για εννιά μήνες με ένα διάσημο βιολιστή που αλλιώς θα κινδύνευε να πεθάνει - για να συνειδητοποιήσουμε έτσι τί σημαίνει μια ανεπιθύμητη εγκυμοσύνη και κατά πόσο έχουμε ηθική υποχρέωση να αναγνωρίσουμε αναφαίρετο δικαίωμα ζωής στο έμβρυο¹⁶, να εξετάσουμε τί θα καταλήγαμε να πιστεύουμε για την ηθική δικαιολόγηση των εκτρώσεων και για τη στάση μας απέναντι σε "δυνάμει πρόσωπα", αν σκεφτό-

¹⁴ Βλ. Jean Paul Sartre, *Ο υπαρξισμός είναι ανθρωπισμός*, (μτφρ. Κώστα Σταματίου), Αθήνα: Αρσενίδης, χωρίς χρονολογία έκδοσης, 307 κεξ.

¹⁵ Βλ. παραπάνω σημ. 6-7.

¹⁶ Judith Jarvis Thomson, "A Defense of Abortion", *Philosophy and Public Affairs* 1 (1971): 47-66. Πολύ πειστικότερο και λειτουργικότερο νομίζω πως είναι το υποθετικό παράδειγμα του "χαλασμένου τροχιοδρομικού οχήματος" (trolley) το οποίο επινοεί η Thomson για να διερευνήσει τις εννοήσεις μας σχετικά με το αναφαίρετο δικαίωμα στη ζωή αλλά και τη διάκριση πράξεων και παραλείψεων. Το ερώτημα είναι αν έχει κανείς δικαίωμα ή και υποχρέωση, εφόσον μπορεί, να εκτρέψει ένα χαλασμένο όχημα από την αρχική του κατεύθυνση, στρέφοντάς το σε ράγες, όπου αντί να σκοτώσει πέντε άτομα τα οποία θα χτυπούσε αρχικά, θα είναι αιτία θανάτου μόνον ενός άτυχου εργάτη που δουλεύει σε εκείνες τις γραμμές. Η Thomson συγκρίνει αυτό το ενδεχόμενο με την ηθικά προβληματική άποψη ότι θα έπρεπε να σκοτώσουμε ένα υγιές άτομο για να σώσουμε με τα όργανά του πέντε άλλα που χρειάζονται μεταμόσχευση, και αναλύει διεξοδικά όλες τις πιθανές συγκυρίες (σχετικά με το πώς και πότε βρέθηκαν οι συγκεκριμένοι εργάτες στις γραμμές) που μπορεί να μας κάνουν να μεταβάλλουμε την αρχική μας σκέψη. Βλ. Judith Jarvis Thomson, *The Realm of Rights*, Cambridge Mass.: Harvard University Press, 1990, 176-204.

μαστε πως είμαστε σε θέση, με την έγχυση του κατάλληλου φαρμάκου, να κάνουμε κάποιες γάτες να αποκτήσουν εγκέφαλο όμοιο με εκείνο του ανθρώπου και μπορούσαμε να επιλέξουμε να παρέμβουμε ή μη στον οργανισμό τους ή να τις θανατώσουμε στη συνέχεια¹⁷, ή πάλι να αναρωτηθούμε αν θα έπρεπε να παραχωρήσουμε ελευθερία λόγου στον ίδιο τον Σατανά, εφόσον θα περνούσε από το χέρι μας, για να κατανοήσουμε τα όρια της ηθικής απαγόρευσης κάθε μορφής λογοκρισίας¹⁸.

Τέλος, ίσως είναι απαραίτητο να ανατρέξουμε στην λογοτεχνία, προπάντων την κλασική, την μεγάλη λογοτεχνία από την αρχαία τραγωδία, μέχρι το μυθιστόρημα και το θέατρο του 18ου, του 19ου και του εικοστού αιώνα, όπου μας παρέχεται μια τεράστια ποικιλία παραδειγμάτων, προσώπων και περίπλοκων καταστάσεων και κυρίως αποδίδονται με απaráμιλλη ακρίβεια και γλαφυρότητα οι λεπτομέρειες μορφών ζωής και χαρακτήρων που όσο απαμακρυσμένοι και αν είναι από τον πολιτισμό και την καθημερινότητά των σύγχρονων κοινωνιών φανερώνουν βαθύτερες πτυχές και δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης, και κατ' επέκταση μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα τις διαστάσεις της ηθικότητας πέρα από τοπικούς και χρονικούς προσδιορισμούς¹⁹.

Χωρίς να επεκταθούμε σε μια διεξοδική ανάλυση αυτών των ειδών παραδειγμάτων μπορούμε νομίζω να επιχειρήσουμε μια πρώτη διερεύνηση του μεθοδολογικού ρόλου και της σημασίας τους για την ηθική φιλοσοφία στις διάφορες μορφές της. Επισημάναμε ήδη έμμεσα κάποια εγγενή προβλήματα της κατηγοριοποίησης στην οποία βασιζόμαστε και αφήσαμε να εννοηθεί πως η επιλογή του υλικού που συγκροτεί το πεδίο ελέγχου των προσεγγίσεών μας, δεν μπορεί να είναι τελείως ουδέτερη, ανεπηρέαστη από αυτές τις ίδιες τις προσεγγίσεις. Το αναπόφευκτο όμως στοιχείο της κυκλικότητας που χαρακτηρίζει κάθε αναζήτηση "αναστοχαστικής ισορροπίας" αρχών και πεποιθήσεων δεν συνιστά κάποιο φαύλο κύκλο που θα καθιστούσε αδύνατη την αντικειμενική αξιοποίηση της χρήσης παραδειγμάτων και την συναγωγή γενικά αποδεκτών συμπερασμάτων. Και ακόμη και αν δεν είναι εφικτή η διευθέτηση όλων των σχετικών μεθοδολογικών και ουσιαστικών

¹⁷ Michael Tooley, *Abortion and Infanticide*, Oxford: Clarendon Press 1985, 191 κεξ. Για την κριτική αυτού του παραδείγματος, βλ. και Jamieson, ό.π. 485 κεξ.

¹⁸ Colin McGinn, *Moral Literacy, or How to Do the Right Thing*, London: Duckworth, 1992, 85-87.

¹⁹ Βλ. την συζήτηση που ακολουθεί και σημ. 32-41.

διαφωνιών, που θα αποτελούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την αποτελεσματική συγκριτική αποτίμηση των κυριότερων φιλοσοφικών τοποθετήσεων στο χώρο της ηθικής, μπορεί να επιτευχθεί ένας σημαντικός βαθμός συναίνεσης κατά τον προσδιορισμό κριτηρίων για την αναζήτηση, την ερμηνεία και την αξιολόγηση των χρησιμοποιούμενων παραδειγμάτων. Εκείνο το οποίο θα θέλαμε κατ'αρχήν να αποφύγουμε, στο μέτρο του δυνατού, είναι η καθαρά "κατευθυνόμενη" εκ των προτέρων σύλληψη των αναλυόμενων περιπτώσεων, η υπερβολική και κυρίως ανεξέλεγκτη θεωρητική φόρτιση των "δεδομένων" μας.

5. Ο τρόπος που οι βασικότερες κανονιστικές θεωρίες αρχών των νεώτερων χρόνων αντιμετωπίζουν το πεδίο της πρακτικής φανερώνει κατ'αρχήν την αισιόδοξη ορθολογιστική πεποίθηση πως είναι δυνατή η επίλυση ηθικών προβλημάτων με την εφαρμογή της μιάς ή της άλλης αρχής, όπως η αρχή της ωφέλειας, η κατηγορική προσταγή, ή κάποια περισσότερο ειδική αρχή δικαιοσύνης ή αυτονομίας²⁰. Έτσι, είναι φυσικό να ξεκινήσει κανείς από πραγματικά περιστατικά που υποτίθεται πως θα καταδείξουν την ικανότητα της υπό εξέταση θεωρίας ή αρχής να καθοδηγήσει την απόφαση και την πράξη μας κατά τρόπο που να συμφωνεί με τις υπαγορεύσεις της ηθικής μας συνείδησης. Θα μπορούσαμε έτσι να κάνουμε λέγω για άμεσο έλεγχο αυτής της θεωρίας ή αρχής στο χώρο της πολιτικής, του δικαίου, αλλά και της καθημερινής, ιδιωτικής ζωής. Το κακό είναι πως τα αναλυόμενα περιστατικά τις περισσότερες φορές δεν επιτρέπουν εύκολες ερμηνείες και αξιολογήσεις. Και ακόμη και φιλόσοφοι όπως ο Kant, που δείχνουν να εμπιστεύονται χωρίς πολλούς δισταγμούς την φαινομενολογία της ηθικής μας εμπειρίας, ή αυτό που ίσως θα αποκαλούσαμε "συνείδηση" του "απλού" ανθρώπου δεν διστάζουν να αναγνωρίσουν την ύπαρξη δυσεπίλυτων "καζουιστικών" προβλημάτων, η αντιμετώπιση των οποίων δεν είναι διόλου προφανής²¹.

²⁰ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι αρχές δικαιοσύνης που επεξεργάζεται ο Rawls στο *A Theory of Justice*, ό.π. Βέβαια, η αρχική αισιόδοξία σχετικά με την δυνατότητα εφαρμογής τέτοιων αρχών συχνά μετριάζεται, ή και εγκαταλείπεται στην πράξη.

²¹ Βλ. την αναφορά σε "καζουιστικά" προβλήματα στην *Θεωρία αρετής [Tugendlehre]* το δεύτερο μέρος της *Μεταφυσικής των ηθών [Gesammelte Schriften, Band VI]*, και στο *Practical Philosophy*, αγγλ. μτφρ. Mary Gregor, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 509-588] και τις *Διαλέξεις περί ηθικής [Gesammelte Schriften, Band XXVII, XVIII]*, και *Lectures on Ethics*, αγγλ. μτφρ. Peter Heath, Cambridge: Cambridge University Press, 1997]. Για τη χρήση διαφόρων πραγματικών και υποθετικών παραδειγμάτων από τον Kant, βλ. O'Neill, "The Power of Example" ό.π. 166-9, και παρακάτω σημ. 54.

Φαίνεται λοιπόν πως είναι απαραίτητη η επίκληση υποθετικών παραδειγμάτων που θα μας βοηθήσουν να σκεφθούμε "τί θα λέγαμε...αν συνέβαινε αυτό ή εκείνο..". Όμως η σύλληψη των υποθετικών αυτών παραδειγμάτων συχνά οδηγεί τη σκέψη μας μακριά από το οικείο μας φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον. Ισοδυναμεί με τη διεξαγωγή "νοητικών πειραμάτων" με σκοπό την επέκταση των υποθέσεων μας σε φανταστικές καταστάσεις που μπορεί να ξεφεύγουν από το πλαίσιο της κοινής μας εμπειρίας. Στη φιλοσοφία, τα νοητικά πειράματα πιστεύεται πως χρησιμεύουν ως "αντλίες διαισθήσεων" εφόσον φέρνουν στην επιφάνεια βαθιά ριζωμένες, λανθάνουσες και μη άμεσα συνειδητές πεποιθήσεις μας. Προκαλούν εκ του ασφαλούς, σε συνθήκες "εργαστηρίου", όπως θα λέγαμε αν μιλούσαμε για κάποια επιστημονική έρευνα, τις νοητικές και θυμικές αντιδράσεις μας και μας επιτρέπουν να επισκοπήσουμε ένα ευρύ φάσμα εναλλακτικών περιγραφών δυνατών καταστάσεων²². Έτσι, κατά την διατύπωση των πρακτικών μας συλλογισμών είμαστε σε θέση να επιλέξουμε τις κατάλληλες ελάχιστονες προκείμενες για να αναδείξουμε συγκεκριμένα στοιχεία που θα μπορούσαμε να κληθούμε να αντιμετωπίσουμε σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Τις προκείμενες αυτές θα τις χρησιμοποιήσουμε για να εξετάσουμε τον βαθμό πειστικότητας των συναγόμενων συμπερασμάτων και να δοκιμάσουμε έτσι την ικανοποιητική ή μη εφαρμογή της αρχής που θέλουμε να ελέγξουμε. Όμως μέχρι πού μπορούμε να προχωρήσουμε στις υποθέσεις μας; Πόσο απίθανες και εξωπραγματικές θα είναι οι περιγραφόμενες περιστάσεις; Πόσο θεμιτό είναι να εμπιστευόμαστε τις διαισθήσεις που θα αντληθούν από την συχνά ακραία άσκηση της φαντασίας μας; Ακριβώς αυτή η επιφύλαξη φωτίζει το νόημα της ίδιας της διάκρισης μεταξύ υποθετικών και φανταστικών παραδειγμάτων την οποία καταγράψαμε παραπάνω.

Δυστυχώς δεν υπάρχει δυνατότητα να προσδιοριστούν *a priori* και με ακρίβεια τα χαρακτηριστικά εκείνα που καθιστούν ένα παράδειγμα φανταστικό με την προβληματική σημασία που επιδιώκουμε να απομονώσουμε. Αυστηρά μιλώντας, θα έπρεπε

²² Για την χρήση του όρου "αντλία διαισθήσεων" (intuition pump), βλ. Douglas Hofstadter, Daniel Dennett (eds), *The Mind's "I"*, New York: Basic Books, 375, 459, [*To "εγώ" της νόησης*, ελλ.μτφρ. Μυρτώ Αντωνοπούλου, Αθήνα: Εκδόσεις Κάτοπτρο, 1993, 580-1, όπου υιοθετείται η απόδοση "διασθητική αντλία".] Για την ενδεχόμενη αρνητική χροιά του, επινοημένου από τον Daniel Dennett, όρου βλ. Simon Blackburn, *The Oxford Dictionary of Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 1994, 377 και γενικότερα για τα νοητικά πειράματα, Tamara Horowitz, Gerald Massey (eds.), *Thought Experiments in Science and Philosophy*, Savage, Maryland: Rowman and Littlefield, 1991, Paul Sorensen, *Thought Experiments*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1992.

να θεωρήσουμε τα φανταστικά παραδείγματα ως ένα υποσύνολο των υποθετικών, ενώ εδώ τα παρουσιάζουμε ως μια παρακινδυνευμένη, μεθοδολογικά επισφαλής επέκτασή τους. Αναμφίβολα, η λειτουργία της φαντασίας είναι αναγκαία στη διατύπωση κάθε υπόθεσης που μας πηγαίνει πέρα από την αντίχνευση συνηθισμένων αντιλήψεων. Και δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακρίνουμε το τεχνητό, το υπερβολικό και το αφύσικο, που θα μπορούσε να μας παραπλανήσει, από εκείνο που απλώς με τολμηρό τρόπο διευρύνει τα όρια της κατανόησής μας των ενδεχομένων χωρίς να παραβιάζει τις συνθήκες της οποιασδήποτε, έστω μερικής, πραγματοποιησιμότητάς τους. Για να κάνουμε κάτι τέτοιο θα έπρεπε να αποδεχθούμε κάποια θεωρία "πραγματικών" δυνατοτήτων, βαθμών εγγύτητας των δυνατών κόσμων προς τον ισχύοντα και μια σημασιολογία τιμών αληθείας αντιγεγονικών προτάσεων²³. Χωρίς να υπεισέλθουμε εδώ σε λεπτομέρειες, μπορούμε νομίζω να αναγνωρίσουμε τις επιστημολογικές και άλλες δυσκολίες κάθε τέτοιας θεωρίας και να επισημάνουμε την ανάγκη να υποβάλλουμε σε επί μέρους κριτικό έλεγχο τα νοητικά μας πειράματα με σκοπό να εκτιμούμε κάθε φορά την χρησιμοποιησιμότητά τους²⁴. Ιδιαίτερα στην πρακτική φιλοσοφία και ειδικότερα στο πεδίο της κανονιστικής ηθικής δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ένα από τα βασικότερα κριτήρια αποτίμησης μιάς κανονιστικής θεωρίας είναι η εφαρμοσιμότητά της, η ανταπόκρισή της στις ανθρώπινες δυνατότητες, η συμμόρφωσή της με το αξίωμα πως "το οφείλω (να πράξω κατά τον α ή β τρόπο) συνεπάγεται πως μπορώ". Γι' αυτό και εδώ επιβάλλεται να είμαστε ακόμη προσεκτικότεροι κατά την διερεύνηση των διαισθήσεων μας μέσω νοητικών πειραμάτων.

Πράγματι, έχει κανείς την αίσθηση πως αρκετά από τα χρησιμοποιούμενα παραδείγματα και νοητικά πειράματα στο χώρο κυρίως της νεώτερης και σύγχρονης ηθικής φιλοσοφίας είναι άσχετα με δυνατές μορφές ανθρώπινης συμπεριφοράς, έστω

²³ Χρησιμοποιώ τον όρο *ισχύων* ή *ενεργεία* (κόσμος) για να αποδώσω την έννοια του *actual* η οποία δεν πρέπει να συγχέεται με την ευρύτερη έννοια του *πραγματικού* (real). Με τον όρο *αντιγεγονικός* αποδίδω το *counterfactual*. Για μια συναφή γενική μεταφυσική και σημασιολογική θεωρία δυνατών κόσμων, βλ. David Lewis, *Counterfactuals*, Cambridge: Cambridge University Press, 1974 και *On the Plurality of Worlds*, Oxford: Blackwell, Βλ. και Jonathan Dancy, *Introduction to Contemporary Epistemology*, Oxford: Blackwell, 1985, 42-46.

²⁴ Για γενικότερες επιφυλάξεις σχετικά με την αξία και την χρήση των νοητικών πειραμάτων στη φιλοσοφία του νου, βλ. Kathleen Wilkes, *Real People, Philosophy of Mind without Thought Experiments*. Oxford: Oxford University Press, 1988. Για τον σχηματικό, ιδανικό χαρακτήρα των φιλοσοφικών μοντέλων ορθολογικότητας, βλ. Christopher Cherniak, *Minimal Rationality*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1986 και ειδικότερα στην ηθική, με αναφορά στα παραδείγματα του Rawls, Onora O'Neill, "Constructivism in Ethics", στο *Constructions of Reason*, ό.π., 206-218

αποκλίνουσες από τα οποιαδήποτε καθιερωμένα πρότυπα²⁵. Απαιτείται να συναγάγουμε συμπεράσματα από σενάρια επιστημονικής φαντασίας - και φαντασίας κάθε μορφής - όπου οι περιγραφές και οι αφηγήσεις δεν αντιστοιχούν σε πραγματοποιήσιμες, ή τουλάχιστον σε κατανοητές ως προς τις συνέπειες και τις υποδηλώσεις τους, υποθετικά πραγματοποιήσιμες καταστάσεις. Σε τέτοιες περιπτώσεις, τα προτεινόμενα παραδείγματα μπορεί να μας φαίνονται εξαιρετικά αφηρημένα και πολύ σχηματικά, στο βαθμό που δεν παραπέμπουν σε ανθρώπινα υποκείμενα με σάρκα και οστά, με συναισθήματα και πρακτική ένταξη σε κάποια κοινότητα, ή φτάνουν στο σημείο να επεξεργάζονται εικασίες για τελείως διαφορετικές μορφές ζωής. Έτσι, τα νοητικά πειράματα που αναπτύσσονται στο πλαίσιο της θεωρίας των αποφάσεων για την διερεύνηση της έννοιας του ορθολογικού πράττειν, ή υποθετική "πρωταρχική" κατάσταση που σκιαγραφεί ο Rawls για να παραγάγει τις "αρχές δικαιοσύνης" στις οποίες θα κατάληγαν "εύλογα" ορθολογικά υποκείμενα, οι φανταστικές ιστορίες για αγγελικά, ή δαιμονικά όντα, ή για μεταλλαγμένα ζώα και ανθρωποειδή ή ρομπότ με συναισθήματα, πρέπει να αντιμετωπίζονται με την δέουσα προσοχή. Δεν μπορούμε πάντοτε να επικαλούμαστε τις διαισθήσεις που φαίνεται να φέρνουν στο φως και τις πεποιθήσεις που νομίζουμε ότι οι διαισθήσεις αυτές δικαιολογούν κατ'αρχήν, και πρέπει να διατηρούμε επιφυλάξεις για την εφαρμοσιμότητα των θεωριών τις οποίες ενδεχομένως στηρίζουν σε επίπεδο αφηρημένης συλλογιστικής. Χαρακτηριστικά είναι εδώ τα ερωτήματα που απασχολούν τον Dale Jamieson όταν εστιάζει την προσοχή του στην φανταστική υπόθεση της ενδεχόμενης μετατροπής γατών σε ανθρώπους, "Θα έπρεπε να εμπιστευθούμε τις διαισθήσεις μας γι' αυτές τις περιπτώσεις;...Δεν είναι σαφές ποιές συνέχειες και ποιές διαφορές υπάρχουν ανάμεσα στον κόσμο μας και σε ένα κόσμο όπου μπορεί κανείς να μετατρέψει γατάκια σε ανθρώπους. Ούτε είναι σαφές ότι μας έχουν εμφανιστεί όλα τα σχετικά ηθικά γνωρίσματα αυτών των περιπτώσεων. Όταν φανταζόμαστε γάτες με γλώσσα πρέπει άραγε να φανταστούμε ότι έχουν αναπτύξει φωνητικές ικανότητες σαν τις δικές μας και τώρα μιλούν αγγλικά; Γιατί ποιά πράγμα μιλούν; Τις βαραίνει η ντροπή και η ενοχή; Μπορούν να απολαύσουν τέχνη,

²⁵ Αλλά κάποτε και της μυθολογίας στην αρχαιοελληνική φιλοσοφία και στην ιουδαιοχριστιανική παράδοση. Βλ., για παράδειγμα, τη σημασία των μύθων στον Πλάτωνα. Ειδικότερα, από τη σκοπιά της ηθικής φιλοσοφίας, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, "Η φαινομενολογία της ηθικής εμπειρίας στους εσχατολογικούς μύθους των Πλατωνικών διαλόγων", *ό.π.*.

μουσική, ή λογοτεχνία; Θα θέλαμε ίσως να ξέραμε αν τις συμπαθούμε και αν μας συμπαθούν. Μόνο θέτοντας αυτά και άλλα ερωτήματα μπορούμε να φέρουμε στο φως πράγματα που κρύβονται από τη σχηματική περιγραφή της περίπτωσης, και έτσι ακόμη και να αρχίσουμε να γνωρίζουμε αν μπορούμε ή δεν μπορούμε να εμπιστευόμαστε τις διασθήσεις μας.²⁶

Ασφαλώς, δεν είναι τυχαίο ότι τέτοια παραδείγματα και νοητικά πειράματα απαντούν σε κείμενα σταθερού, είτε δεοντοκρατικού είτε συνεπειοκρατικού -κυρίως ωφελμιστικού-, κανονιστικού προσανατολισμού, και χρησιμοποιούνται από φιλοσόφους οι οποίοι στις περισσότερες περιπτώσεις αποβλέπουν στην ικανοποιητική επίλυση πρακτικών προβλημάτων μέσω κάποιας γενικής θεωρίας ή συνόλου αρχών. Η συχνά ακραία ορθολογιστική τους προσδοκία για τις δυνατότητες του φιλοσοφικού στοχασμού είναι ενδεχόμενο να τους παρασύρει σε τολμηρές υποθέσεις, που δεν συνοδεύονται πάντοτε από επαρκή διερεύνηση της σαφήνειας και της πειστικότητας των διαισθήσεων οι οποίες "αντλούνται" μέσα από τα νοητικά τους πειράματα²⁷.

6. Διαφορετικός είναι ο χαρακτήρας και ο ρόλος των λογοτεχνικών παραδειγμάτων, που φαίνεται να προτιμώνται από τους υποστηρικτές ακραίων ή μετριοπαθέστερων αντιθεωρητικών προσεγγίσεων της ηθικής. Εδώ εγκαταλείπεται η προβληματοκεντρική οπτική της εφαρμοσμένης ηθικής, εφόσον δεν ενδιαφέρει η επεξεργασία αρχών και κανόνων με σκοπό την άμεση αντιμετώπιση πραγματικών καταστάσεων της καθημερινής ζωής. Επιδιώκεται μια ευρύτερη και ακριβέστερη θεώρηση της ηθικότητας, βασισμένη στην κατάλληλη όξυνση της ευαισθησίας, την καλλιέργεια της ηθικής αντίληψης και τον φυσικό εμπλουτισμό της φαντασίας. Και μια τέτοια θεώρηση μπορεί να διαμορφωθεί προοδευτικά μέσα από την μελέτη λεπτομερειακών μυθοπλαστικών αφηγήσεων γεγονότων και περιγραφών χαρακτήρων. Οι συχνά εκτενείς αυτές αφηγήσεις και περιγραφές απαντούν σε λογοτεχνικά κείμενα ταλαντούχων συγγραφέων που κατορθώνουν να αποδώσουν μια μεγάλη ποικιλία αποχρώσεων και αμφισημιών των φαινομένων του ηθικού βίου. Η βαθύτερη

²⁶ Jamieson, *ό.π.*, 485.

²⁷ Για την διατύπωση μιας αισιόδοξης προοπτικής για την εξέλιξη της μη θρησκευτικής ηθικής των νεώτερων χρόνων την οποία διερευνά και συστηματοποιεί η σύγχρονη φιλοσοφική ηθική, βλ. Derek Parfit, *Reasons and Persons*, Oxford: Clarendon Press, 1984, .

κατανόηση της διαφόρων μορφών ηθικής συμπεριφοράς που πιστεύεται πως επιτυγχάνεται κατ'αυτό τον τρόπο, χωρίς να προϋποτίθεται η εκμάθηση κάποιου συστήματος αρχών και κανόνων, μπορεί βέβαια να βοηθήσει έμμεσα και στην κατεύθυνση της πράξης. Ο αναγνώστης διδάσκεται πώς «θα έπρεπε να ζη» μέσα από την γλαφυρή προβολή ιδανικών του βίου και προτύπων χαρακτήρων προς μίμηση ή αποφυγή, ενώ παράλληλα ασκείται στην αναγνώριση, την αποτίμηση και τους τρόπους αντιμετώπισης μιας μεγάλης ποικιλίας περιστάσεων.

Λογοτεχνικά παραδείγματα προτιμούν κυρίως οι υποστηρικτές των αρεταϊκών και όλων των λιγότερο ή περισσότερο αντιθεωρητικών προσεγγίσεων, οι οποίοι θέλουν να τονίσουν την μοναδικότητα της κάθε περίπτωσης, την μη αναγωγή της διάστασης του ειδικού και του συγκεκριμένου στοιχείου στην ηθική, αμφισβητώντας την λειτουργικότητα των παραδοσιακών κανονιστικών θεωριών αρχών²⁸. Οι φιλόσοφοι αυτοί ξεκινούν από τη γενική παραδοχή πως δεν αρκεί να αναφερθεί κανείς σε πραγματικά συμβάντα και υπαρκτά πρόσωπα, όπως η απόφαση του προέδρου Τρούμαν να ρίξει την ατομική βόμβα στην Χιροσίμα²⁹, ή ο βίος και η πολιτική δράση του Περικλή³⁰, για να συλλάβει την σημασία και την περιπλοκότητα των ηθικών διλημάτων, ή για να εμβαθύνει σε πρότυπα ενάρετων χαρακτήρων, όπως εκείνο του αριστοτελικού *φρονίμου*. Το γεγονός όμως πως κρίνουν αναγκαία την διερεύνηση υποθετικών ή και φανταστικών περιπτώσεων δεν σημαίνει πως βρίσκουν θεμιτή την επινόηση απίθανων νοητικών πειραμάτων και αξιόπιστη την χρησιμοποίηση σχηματικών μοντέλων "εργαστηριακής" κατασκευής. Πολύ ορθότερη και αποτελεσματικότερη για την επίτευξη των στόχων της ηθικής φιλοσοφίας είναι κατ'αυτούς η στήριξη στην εξιστόρηση πράξεων και παθημάτων και στην παρουσίαση των ιδιαίτερων χαρακτηρισμάτων και ελαττωμάτων των ηρώων κλασικών λογοτεχνικών κειμένων. Εδώ η μυθοπλαστική φαντασία κινείται μέσα στα σωστά όρια και η διαμόρφωση των προτύπων – τουλάχιστον όσον αφορά την ρεαλιστική λογοτεχνία- έχει την απαιτούμενη, πιστή σχέση με την ανθρώπινη πραγματικότητα, τις διαστάσεις της οποίας αναδεικνύει τονίζοντας τις σημαντικότερες τους λεπτομέρειες. Από την σκοπιά του αναγνώστη, η πειστικότητα συνδυάζεται και με

²⁸ Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι και οι υποστηρικτές των κανονιστικών θεωριών αρχών δεν χρησιμοποιούν καθόλου τέτοια παραδείγματα. Βλ. παρακάτω, σημ. 36.

²⁹ Βλ. Elizabeth Anscombe, "Mr Truman's Degree", στο *Ethics, Religion and Politics, Collected Papers* III, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988, 61-72.

³⁰ *Ηθικά Νικομάχεια*, 1140b8-10.

την κατάλληλη «συναισθηματική εμπλοκή» κατά την σύλληψη του λογοτεχνικού παραδείγματος, η οποία συμβαίνει πάντοτε από κάποια «απόσταση ασφαλείας»³¹.

Όπως γράφει η Martha Nussbaum, μιλώντας για την *Χρυσή Κούπα* του Henry James και αξιοποιώντας τις θεωρητικές απόψεις του James για το παραδειγματικό *status* του συγγραφικού του ενεργήματος που εκφράζει μια συγκεκριμένη ηθική αντίληψη, εδώ το παράδειγμα δεν είναι μόνο «...οι περιπέτειες της συνείδησης του ενός ή του άλλου χαρακτήρα...αλλά το όλο κείμενο»³². Ένα τέτοιο έργο ενσαρκώνει την προσπάθεια του δημιουργού του, ο οποίος με την τέχνη του, με την ικανότητα προσεκτικής εξεικόνισης της ζωής των ηρώων του και αναστοχαστικής ανάλυσης του νοήματός της, φωτίζει τον πλούτο της ηθικής εμπειρίας και εμβαθύνει στην ερμηνεία και την αξιολόγησή της κατά τρόπο που δεν θα του επέτρεπε η επιχειρηματολογία του οποιουδήποτε φιλοσοφικού δοκιμίου. Η Nussbaum επικεντρώνει την προσοχή της στις αρχαίες ελληνικές τραγωδίες και στα μυθιστορήματα του James, η μελέτη των οποίων κατά τη γνώμη της συμβάλλει αποφασιστικά στην κατανόηση ουσιαστικών διαστάσεων της ηθικότητας. Μέσα από λογοτεχνικά έργα αυτού του είδους προβάλλουν με τη μέγιστη δυνατή σαφήνεια, η "εύθραυστη" φύση του αγαθού, η ενδεχομενικότητα και η αοριστία του πεδίου των ηθικών κρίσεων, ο ρόλος της ηθικής αντίληψης κατά την εκτίμηση των κρίσιμων επί μέρους στοιχείων μίας κατάστασης και την αντιμετώπιση δυσεπίλυτων διλημμάτων. Χωρίς να υποτιμάται η σημασία της αναφοράς σε κάποιες βασικές αρχές και σε κανόνες, τη σημασία των οποίων υπενθυμίζει σε μια κριτική του παρέμβαση ο Putnam³³, καταδεικνύεται η ανάγκη της προσαρμογής τους στον μεταβλητό, πολύμορφο κόσμο των πρακτών. Σύμφωνα με την ανάλυση της Nussbaum, το ηθικό έργο που επιτελείται από την λογοτεχνία, όταν μας διδάσκει πως να συνδυάζουμε στις κρίσεις μας τους αφετηριακούς μας κανόνες και το νέο όραμα που μας υπαγορεύει η αίσθηση του συγκεκριμένου, δεν μπορεί να αναληφθεί από την τεχνική θεωρία των αποφάσεων, αλλά ούτε και από κάποια φιλοσοφική πραγματεία που κινείται αναπόφευκτα στη σφαίρα της αφαίρεσης και της γενικότητας. Αλλά και τα περισσότερα ειδικά

³¹ Υπάρχουν βέβαια πολλά προβλήματα σχετικά με την ορθή θεώρηση της σχέσης αυτής εμπλοκής ή και «ταύτισης» μέχρι την απόσταση, την ουδετερότητα ή και την «αποστασιοποίηση» και έχουν υποστηριχθεί διαμετρικά αντίθετες απόψεις, ιδιαίτερα στο θέατρο, από την *Ποιητική* του Αριστοτέλη, μέχρι την προσέγγιση του Μπρεχτ.

³² Martha Nussbaum, *Love's Knowledge*, Oxford: Oxford University Press, 1990, 141.

επινοημένα παραδείγματα των φιλοσόφων δεν διαθέτουν την πληρότητα και τον ερμηνευτικά "ανοικτό" χαρακτήρα των λεπτομερειακών περιγραφών, των μεταφορών και των εικόνων της λογοτεχνικών κειμένων που αποδίδουν πολύ καλύτερα την απροσδιοριστία και την δυναμική υφή των ηθικών καταστάσεων³⁴. Ο Colin McGinn, ο οποίος μάλιστα δεν προσυπογράφει και τις ιδιαίτερες νεοαριστοτελικές τοποθετήσεις της Nussbaum, και παραπέμπει σε πολύ διαφορετικά λογοτεχνήματα παρατηρεί σχετικά πως «η ανθρώπινη ηθική ευαισθησία λειτουργεί καλύτερα όταν ασχολείται με πρόσωπα σε κάποιο συγκεκριμένο πλαίσιο· οι αφηρημένες γενικότητες δεν είναι ο φυσικός τόπος λειτουργίας της ηθικής αίσθησης. Τείνουμε να αγνοούμε αυτές τις συγκεκριμένες ηθικές περιστάσεις - μας φαίνεται πως είναι υπερβολικά κορεσμένες από λεπτομέρειες- εν μέρει επειδή η φιλοσοφία είναι τόσο συνδεδεμένη με τη γενικότητα: πράγμα που δείχνει μια αφελή και υπεραπλουστευμένη άποψη για τη σχέση του επί μέρους και του γενικού. Ένας από τους λόγους για τους οποίους μας προσελκύουν τα μυθοπλαστικά έργα είναι ακριβώς πως συνδυάζουν το επί μέρους με το γενικό με τρόπους που βρίσκουμε φυσικούς και κατανοητούς»³⁵.

Πρέπει ωστόσο να παρατηρηθεί ότι η έμφαση αυτή στην υποτιθέμενη υπεροχή των λογοτεχνικών παραδειγμάτων φαίνεται να μην συμβαδίζει πάντοτε με την ορθή εκτίμηση μιάς σειράς προβλημάτων που δυσχεραίνουν κάθε συστηματική προσπάθεια αξιοποίησής τους από την ηθική σκέψη: Είναι εφικτό να γίνει η επιλογή των κατάλληλων παραδειγμάτων έτσι ώστε να συναχθούν χρήσιμα συμπεράσματα χωρίς να έχει προηγουμένως υιοθετηθεί ένα σαφές θεωρητικό πλαίσιο για τον καθορισμό των κριτηρίων επιλογής; Πόσο "ουδέτερη" μπορεί να είναι η αναφορά σε κάποιο είδος λογοτεχνίας ή και σε συγκεκριμένα έργα, εφόσον θέλουμε να πάρουμε υπόψη μας ένα ευρύ φάσμα ηθικής "εμπειρίας"; Γιατί άραγε να μην καταφύγουμε εξίσου με τον Henry James, ή την Jane Austen και τους αρχαίους τραγικούς, ή τον Tolstoy, τον Dostoevsky, τον Balzac, τον Flaubert και τον Stendhal, στην "λογοτεχνία του κακού",

³³ Στην κριτική του της Nussbaum: Βλ. Hilary Putnam, "Taking Rules Seriously: A Response to Martha Nussbaum", *New Literary History* 15 (1983-4), 193-200.

³⁴ Βλ. Martha Nussbaum, *The Fragility of Goodness*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, *Love's Knowledge*, ό.π., 160-161.

³⁵ Colin McGinn, *Ethics, Evil and Fiction*, Oxford: Clarendon Press, 1997, 3. Ανάμεσα στα λογοτεχνικά παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο McGinn, για να εξηγήσει την αντίληψή του της συσχέτισης μεταξύ αισθητικής ποιότητας και ηθικής αξίας της ψυχής εξετάζεται η *Λολίτα* του Nabokov και εκτενέστερα *Το Πορτραίτο του Ντόριαν Γκρέυ* του Oscar Wilde.

στον Μαρκήσιο de Sade, τον Choderlos de Laclos, τον George Bataille, ή στον Celine, τον Sartre και το θέατρο του παραλόγου, διαμορφώνοντας έτσι τελείως διαφορετικές αντιλήψεις για το "ευ ζην", το αγαθό και το ορθό και καταλήγοντας στην υποστήριξη μιάς ανηθικολογικής ή και μηδενιστικής κοσμοαντίληψης, Πόσο σχετική είναι η αξία των ηθικών διαισθήσεών μας που ενεργοποιούνται από τη μελέτη λογοτεχνικών κειμένων και πόσο καθολικεύσιμα τα πορίσματά μας; Ποιά ακριβώς είναι η σχέση αισθητικού επιτεύγματος και ηθικής θεώρησης; - Μπορεί να αποκλεισθεί το ενδεχόμενο κάποιας ασυμβατότητας ή και σύγκρουσης του ηθικού και του αισθητικού στοιχείου; Σε ποιά βαθμό καθορίζεται η ερμηνεία του κειμένου που θα προκρίνουμε από προγενέστερες φιλοσοφικές δεσμεύσεις μας, από την συνειδητή ή μη προσδοκία μας για την επικράτηση της μιάς ή της άλλης προσέγγισης της ηθικής;³⁶

Δεν είναι εδώ δυνατόν να υπεισέλθουμε στην λεπτομερή διερεύνηση αυτών των ερωτημάτων. Οπως αφήσαμε να εννοηθεί και παραπάνω, όσοι βέβαια επικαλούνται την μεθοδολογική αρχή της αναστοχαστικής ισορροπίας δεν ανησυχούν από την αδυναμία αποφυγής, όχι μόνο της ανομολόγητης θεωρητικής φόρτισης των "δεδομένων" της ηθικής εμπειρίας που μπορεί να καταγράφονται σε ένα λογοτεχνικό έργο υπό εξέταση, αλλά και κάποιας μορφής κυκλικότητας στην επιχειρηματολογία που αναπτύσσεται για να υποστηριχθεί η επιλογή του και για επιτευχθεί η συναγωγή των επιθυμητών συμπερασμάτων. Οπωσδήποτε όμως πρέπει να αναγνωρίσουμε τις σημαντικές δυσκολίες κατά την ερμηνεία και την χρήση αυτών των παραδειγμάτων. Παράλληλα, πρέπει να σημειωθούν ενδιαφέρουσες διαφοροποιήσεις ως προς τον κατάλληλο τρόπο αντιμετώπισής τους, που προκαλούνται από αποκλίσεις στην αντίληψη του φιλοσοφείν.

Ετσι, για ορισμένους οπαδούς της βιτγκενσταϊνικής γλωσσαναλυτικής προσέγγισης πρέπει να εγκαταλειφθεί κάθε ουσιαστική κανονιστική φιλοδοξία

³⁶ Για την κριτική αποτίμηση των απόψεων της Nussbaum, βλ. μεταξύ άλλων, Jesse Kalin, "Knowing Novels: Nussbaum on Fiction and Moral Theory", *Ethics* 103 (1992): 135-151, Peter Lamarque, Stein Haugom Olsen, *Truth, Fiction and Literature*, Oxford: Clarendon, 1994, 386-397, Henry Richardson, "Nussbaum: Truth and Respect", *Metaphilosophy* 29 (1998): 254-262. Για χρήσεις λογοτεχνικών παραδειγμάτων από την σκοπιά άλλων κανονιστικών θεωριών, βλ. Richard Eldridge, *On Moral Personhood: Philosophy, Literature, Criticism and Self-Understanding*, Chicago and London: University of Chicago Press, 1989, Annas, Julia, "Personal Love and Kantian Ethics in *Effi Briest*", *Philosophy and Literature* 8 (1984): 15-31, Baron, Marcia, "Was Effi Briest a Victim of Kantian Morality?", *Philosophy and Literature* 12 (1988): 95-113. Βλ και Frank Palmer, *Literature and Moral*

προσδιορισμού κριτηρίων για την ρύθμιση της συμπεριφοράς. Όταν ο Peter Winch γράφει πως "αυτό που είμαστε σε θέση να κάνουμε είναι να κοιτάξουμε συγκεκριμένα παραδείγματα και να δούμε τί πράγματι θέλουμε να πούμε γι'αυτά", εφόσον "δεν υπάρχουν γενικοί κανόνες που να μπορούν να καθορίσουν εκ των προτέρων τί πρέπει να πούμε γι'αυτά"³⁷, μάλλον δεν επιδιώκει να αναδείξει κάποιο πρότυπο βίου ή υπόδειγμα συμπεριφοράς που να μπορεί να έχει πρακτική εφαρμογή. Εκείνο που τον απασχολεί είναι η περιγραφή και η κατανόηση της ηθικής εμπειρίας, μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο ενός γλωσσικού παιχνιδιού. Και η μορφή ζωής στην οποία αντιστοιχεί αυτό το γλωσσικό παιχνίδι δεν διέπεται από καθολικεύσιμες αρχές, οι ανιχνευόμενοι "γραμματικοί" κανόνες έχουν τοπικό χαρακτήρα και δεν θα είχε νόημα να προσπαθήσει κανείς, ως φιλόσοφος, να τους συστηματοποιήσει ή να επιχειρήσει να τους αναθεωρήσει.

Κατά τον Wittgenstein, σύμφωνα με απόψεις του που παραθέτει ο Rush Rhees, σύντομες και ελλειπτικές περιγραφές πράξεων, όπως το μαχαίρωμα του Καίσαρα από τον Βρούτο, δεν επαρκούν για να διατυπωθεί καν ένα γνήσιο ηθικό πρόβλημα και να φωτιστεί η αντιμετώπισή του. Το να πούμε ότι μια τέτοια πράξη ήταν αξιόπαινη όπως φαίνεται να πίστευε ο Πλούταρχος, ή κακή, όπως την θεωρούσε ο Δάντης δεν είναι ασφαλές εφόσον δεν ξέρουμε καλά τί σκεπτόταν και τί ένοιωθε το κρινόμενο υποκείμενο. Μπορούμε να μιλάμε σωστά για ένα τέτοιο πρόβλημα μόνο εκεί "όπου είμαστε σε θέση να φανταστούμε και να αναγνωρίσουμε μια λύση". Το υποθετικό δίλημμα ενός ανθρώπου που πρέπει ή να εγκαταλείψει την γυναίκα του ή να σταματήσει την έρευνά του για τον καρκίνο δίνει στον Wittgenstein την ευκαιρία να τονίσει την ανάγκη να προσδιοριστούν επακριβώς οι αντιλήψεις, τα συναισθήματα, και οι προθέσεις που επηρεάζουν την απόφαση και κυρίως τα διαφορετικά κριτήρια (πχ χριστιανικής ή νιτσεικής ηθικής) για την αποτίμησή της, τα οποία δεν μπορούν να αξιολογηθούν από κάποια ουδέτερη σκοπιά³⁸. Το ενδιαφέρον των λογοτεχνικών παραδειγμάτων έγκειται, όπως επισημάναμε ήδη, κυρίως στην λεπτομέρεια της

Understanding : A Philosophical Essay on Ethics, Aesthetics, Education and Culture, Oxford: Clarendon Press, 1992 ..

³⁷ Peter Winch, "Moral Integrity", στο *Ethics and Action*, London: Routledge and Kegan Paul, 1972, 171-192. Για τη χρήση των παραδειγμάτων στο φιλοσοφικό έργο του Wittgenstein και για μια ενδιαφέρουσα διερεύνηση των διαφορετικών σημασιών του όρου "παράδειγμα" στη φιλοσοφία, βλ. την εργασία της Βάσως Κιντή και της Φαίης Ζήκα που δημοσιεύεται σ'αυτόν τον τόμο.

³⁸ Βλ. Rush Rhees, "Οι περί ηθικής απόψεις του Wittgenstein", στο Κωστής Κωβαίος (επιμ.) Wittgenstein, *Περί ηθικής*, Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 2000, 125-137, 132-135.

εξεικόνισης που μας αποκαλύπτει την περιπλοκότητα και την αμφισημία, ενός χαρακτήρα, μιάς πράξης ή μιάς κατάστασης, παρέχοντας έτσι το απαραίτητο συγκεκριμένο πλαίσιο για να συλληφθούν οι πραγματικές διαστάσεις του προβλήματος. Κατ'αυτό τον τρόπο, το ηθικό παράδειγμα που εντοπίζεται σε ένα λογοτεχνικό κείμενο φανερώνει τη "συμφωνία" στη μορφή ζωής που καθιστά δυνατή την διατύπωση κατανοητών κανονιστικών κρίσεων, οι οποίες όμως δεν είναι δυνατόν να ισχύουν καθολικά και να καθοδηγούν την πράξη μας πέρα από τις επί μέρους εξεταζόμενες περιστάσεις. Μάλιστα ο Winch, αναλύοντας το *Billy Budd* του Melville, υποστηρίζει πως δεν μπορεί να αξιώσει γενική αναγνώριση της ορθότητας των δικών του συμπερασμάτων για το πρακτέο στην περιγραφόμενη κατάσταση³⁹. Η σημαντικότερη διαφορά από άλλες αντιθεωρητικές προσεγγίσεις έγκειται στο ότι εδώ η υποκείμενη ησυχαστική αντίληψη της φιλοσοφικής δραστηριότητας δεν αφήνει περιθώρια για την οποιαδήποτε ουσιαστική επιδίωξη καθοδήγησης των αποφάσεων και των πράξεων, ή και συγκρότησης σταθερών κριτηρίων για μια τέτοια καθοδήγηση, στη βάση των διαισθήσεων που μοιάζουν προφανείς μετά από την εμβάθυνση σε κάποια λογοτεχνικά έργα.

Δυστυχώς, το τίμημα αυτής της αντίδρασης απέναντι στις απλουστεύσεις των ορθολογιστικών σχημάτων των κανονιστικών θεωριών, αλλά και στην αισιοδοξία των υπέρμαχων μιας εναλλακτικής, αρεταϊκής ηθικής, όπως η Nussbaum, είναι ο κίνδυνος του ηθικού συντηρητισμού και κάποιας εκδοχής, έστω ήπιου σχετικισμού⁴⁰. Έτσι, ελέγχοντας τις μεθοδολογικές προτάσεις της Nussbaum και επεξεργαζόμενος την κριτική τοποθέτηση της Cora Diamond, ο D.Z. Phillips επισημαίνει πως η κριτική της στενότητας ορισμένων θρησκευτικών αντιλήψεων που μπορεί να εμπεδώνεται από την ανάγνωση των μυθιστορημάτων *Ευρωπαίοι* του James δεν ακυρώνει διόλου την αντίθετη θετική εκτίμηση για την υιοθέτηση ενός προτεσταντικού κώδικα που μπορεί να προκύπτει από την ερμηνεία του μάλλον υποτιμημένου έργου *Τα Χρόνια της αθωότητας*, της συγχρόνου του James, Edith Wharton: «...δεν μπορεί κανείς να καθορίσει φιλοσοφικά την κατεύθυνση στην οποία *θα έπρεπε* να οδηγηθεί η συζήτηση. Ηθικά, θα μπορούσε να επιλεγεί η οποιαδήποτε κατεύθυνση, ή οι αντίπαλοι συζητητές ίσως να μην κατέληγαν σε καμιά συμφωνία. Εκείνο που έχει σημασία, φιλοσοφικά, είναι να αναγνωριστούν αυτές οι δυνατότητες και το πώς

³⁹ Peter Winch, "The Universalizability of Moral Judgments", στο *Ethics and Action*, ό.π., 151-170.

φωτίζουν με την υφή των ηθικών μας διαφορών και τους ποικίλους τρόπους με τους οποίους επηρεάζουν τις ζωές μας»⁴¹. Το κακό είναι πως η προτεινόμενη αντιμετώπιση μπορεί εύκολα να διολισθήσει σε μια σχετικιστική τοποθέτηση και σε μια οιονεί αισθητική σύλληψη του πεδίου της ηθικής στο όνομα του σεβασμού της πολυμορφίας και των μη αναγώγιμων διαστάσεων της⁴². Οπωσδήποτε, υπαγορεύει την παραίτηση από κάθε εγχείρημα *φιλοσοφικής* παρέμβασης στα γλωσσικά παιχνίδια της ηθικής που θα μπορούσε να έχει κάποιο πρακτικό αντίκρουσμα, πέρα από την διαυγή σύλληψη του τί "πράγματι θέλουμε να πούμε" σε κάθε επί μέρους περίπτωση και με αναφορά πάντα στο συγκεκριμένο πλαίσιο των κοινών μας πεποιθήσεων, στην υπόρρητη "ομοφωνία μας στις γνώμες και στη μορφή ζωής"⁴³.

⁴⁰ Βλ. O'Neill, "The Power of Example" *ό.π.* 173 κεξ.

⁴¹ D.Z. Phillips, *Philosophy's Cool Place*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1999, 131-155, 136-7 και Cora Diamond, "Missing the Adventure: Reply to Martha Nussbaum", *The Journal of Philosophy* 82 (1985): 530-39, αναδημοσιευμένο στο *The Realistic Spirit*, Cambridge, Mass.: The MIT Press, 1991, 309-319. Για μια άλλη αναφορά σε λογοτεχνικά παραδείγματα που υποτίθεται πως επιτρέπουν να διαφανεί η βαθύτερη εμπειρία του ηθικού κακού και της οιονεί υπερφυσικής του προέλευσης, [το διήγημα, "The Birthmark" του Nathaniel Hawthorne και το παραμύθι "Ο Ψαράς και η γυναίκα του" των αδελφών Grimm], βλ. Cora Diamond, "Ethics, Imagination and the Method of Wittgenstein's *Tractatus*", στο Alice Crary, Rupert Read (eds.) *The New Wittgenstein*, London and New York: Routledge, 2000, 149-173. Εδώ αξίζει να σημειωθεί πως η βιτγκενσταϊνική προσέγγιση -και η ανάλυση του παραδείγματος που επιλέγει να συζητήσει ο ίδιος ο Wittgenstein- (βλ. παραπάνω σημ. 38) παρουσιάζεται περισσότερο σχετικιστική και από την ενιαία καταστασιακή αξιολόγηση των πράξεων που εισηγείται ο Sartre στο *Ο υπαρξισμός είναι ανθρωπισμός*, [ό.π. 337-338] όπου χρησιμοποιεί ως παράδειγμα την ίδια ηθική αποτίμηση δύο αντίθετων πράξεων (παραίτησης από την ερωτική επιθυμία και διατήρησης μιάς σχέσης ή ικανοποίησης του πάθους και διάλυσης μιάς αρχικής δέσμευσης) στο *Ο μύλος στον Φλος* της George Elliot και στο *Μοναστήρι της Πάρμας* του Stendhal αντίστοιχα. Το κοινό μέτρο της ηθικότητας που υιοθετείται από τον Sartre είναι η αυθεντικότητα, η ελευθερία και η συνειδητότητα ως κίνητρο της απόφασης. Φυσικά ούτε ο Wittgenstein ούτε οι υποστηρικτές των απόψεών του θα επιδίωκαν να αναπτύξουν κάποια σχετικιστική θεωρία ή να αμφισβητήσουν την εφαρμογή κάποιων αυστηρών κριτηρίων στο *εσωτερικό* μιάς ηθικής αντίληψης ή ενό κώδικα. Εκείνο στο οποίο επιμένουν είναι η παραίτηση από κάθε απόπειρα σύγκρισης ή ιεράρχησης των ίδιων των κωδίκων, των συνόλων πολιτισμικών και ηθικών αξιών που συνδέονται με διαφορετικές μορφές ζωής. Και οι Lamarque και Stein Olsen, θεωρούν ορθότερη την ησυχαστική αντιμετώπιση της λογοτεχνίας από τον Phillips, ως πηγής συγκεκριμένων "υπομνήσεων" (reminders) από την φιλόδοξο διδακτισμό που εμπνέει την προσέγγιση της Nussbaum [ό.π. 397].

⁴² Βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, "Η ηθική μετά τον Wittgenstein" στο Κωβιαίος (επιμ.) *ό.π.* 141-172, 167 κεξ. Ανάλογες μπορεί να είναι και οι σοβαρές αντιρρήσεις για το ιδεώδες της φιλοσοφίας ως τέχνης του βίου που προβάλλει ο Αλέξανδρος Νεχαμάς, στο έργο του *The Art of Living*, Berkeley: University of California Press, 1998, [*Η τέχνη του βίου*, ελλ.μτφρ. Βαρβάρας Σπυροπούλου Αθήνα: Νεφέλη, 2001] Εδώ βέβαια, παράδειγμα -με την έννοια του υποδείγματος ή προτύπου είναι ο ίδιος ο βίος του κάθε φιλοσόφου, που μας καλεί να τον μιμηθούμε, με το να μη τον μιμηθούμε, δηλαδή με το να διαμορφώσουμε τη δική μας μοναδική προσωπικότητα. Ο κίνδυνος είναι το γενικά αποδεκτό από την εποχή του Πλάτωνα, *ίδιον* της φιλοσοφίας, η αναζήτηση της αλήθειας, νοούμενης αντικειμενικά να θυσιαστεί στην αισθητική ιδιαιτερότητα του κάθε φιλοσοφικού βίου.

⁴³ Βλ. Wittgenstein, *Φιλοσοφικές Ερευνες*, μτφρ. Παύλος Χριστοδουλίδης, Αθήνα: Παπαζήσης, 1977, §241-242.

7. Οσον αφορά την χρήση παραδειγμάτων στο χώρο της μεταηθικής, μια πρώτη, μάλλον πρόχειρη καταγραφή και προσπάθεια ανάλυσης μπορεί να δώσει την εντύπωση ότι έχουμε να κάνουμε με φιλοσοφικά παραδείγματα που προσιδιάζουν στη διερεύνηση των οποιωνδήποτε σημασιολογικών, γνωσιολογικών και οντολογικών ζητημάτων. Σύντομα όμως συνειδητοποιούμε ότι τα ζητήματα αυτά μας απασχολούν στο βαθμό που ενδιαφερόμαστε για την δικαιολόγηση *κανονιστικών* πεποιθήσεων. Η αρχική εντύπωση της κανονιστικής ουδετερότητας απέναντι στο πεδίο της λειτουργίας του πρακτικού λόγου εγκαταλείπεται καθώς διαπιστώνεται η στενή σχέση, αν όχι η συνέχεια, μεταξύ ουσιώδους ηθικής και μεταηθικής⁴⁴. Ετσι, ορισμένες από τις βασικότερες επισημάνσεις μας για τα όρια της επιλογής και της χρησιμοποίησης των παραδειγμάτων που έχουν να κάνουν με την ιδιαιτερότητα κάθε ηθικής θεωρίας φαίνεται να ισχύουν και εδώ. Αυτές οι επισημάνσεις μας ενδιαφέρουν κατά την διαμόρφωση της επιχειρηματολογίας (και κυρίως την αναζήτηση των κατάλληλων προκειμένων) για την στήριξη της μιάς ή της άλλης από μιά σειρά αντιτιθέμενων τοποθετήσεων, *ρεαλιστικών* είτε *ιρρεαλιστικών* στην ηθική οντολογία, *γνωσιοκρατικών* είτε *μη γνωσιοκρατικών* στην ηθική γνωσιολογία και σημασιολογία, *εσωτερικιστικών* είτε *εξωτερικιστικών* στην ηθική ψυχολογία⁴⁵. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αναφερόμαστε στο γεγονός ότι η ηθική σκέψη και πράξη που προϋποθέτει την εφαρμοσιμότητα των οποιωνδήποτε αξιακών και δεοντολογικών κατηγοριών όχι σε αφηρημένα δρώντα υποκείμενα αλλά σε ανθρώπους με σάρκα και οστά, με ορθολογικότητα η οποία δεν μπορεί να έχει μόνο ιδανικό χαρακτήρα, με ποικίλα κίνητρα και συναισθήματα που πρέπει να ληφθούν υπόψη κατά την συνολική αποτίμηση επί μέρους πράξεων ή μορφών συμπεριφοράς.

Ετσι, διαπιστώνουμε πως μπορούμε και πάλι να διακρίνουμε ανάμεσα σε πραγματικά, υποθετικά, φανταστικά και λογοτεχνικά παραδείγματα που παραπέμπουν στην φαινομενολογία της ηθικής εμπειρίας, σε τεχνικά νοητικά πειράματα και στην λεπτομερή επεξεργασία μυθοπλαστικών συλλήψεων. Φυσικά, οι διαισθήσεις που αναζητούνται σ' αυτό το επίπεδο αφορούν κυρίως το τί πιστεύουμε, όχι για το πώς θα

⁴⁴ Για τις σχέσεις κανονιστικής ηθικής και μεταηθικής, βλ. την ανακοίνωσή μου στο 1ο διεθνές συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Αναλυτικής Φιλοσοφίας, στην Aix-en Provence το 1992, με θέμα ("Moral Realism and Normative Ethics: The Choice of a Package?") και την εργασία μου "Ηθικός ρεαλισμός και μεταηθικός ησυχασμός", *Ισοπολιτεία* 3, τεύχος 1, Απρίλιος 1999: 65-94.

έπρεπε να ζούμε ή για το πώς οφείλουμε να πράττουμε αλλά για την υφή του ηθικού λόγου, την προέλευση, το *status* και την λειτουργία των ηθικών εννοιών, την ισχύ και την εμβέλεια των ηθικών κρίσεων. Εδώ μάλιστα θα έπρεπε να μιλήσουμε ξεχωριστά για την χρησιμοποίηση παραδειγμάτων στο πλαίσιο της επινόησης γενικών "μοντέλων" που επιτρέπουν την καλύτερη κατανόηση των της φύσης των ηθικών εννοιών. Έτσι, από τους οπαδούς ενός ηθικού νατουραλισμού εξετάζονται τα κοινά στοιχεία και οι διαφορές ανάμεσα στα ερείσματα της αντικειμενικότητας στον χώρο της ηθικής και στο οντολογικό αντίκρυσμα των εμπειρικών επιστημών, ενώ από τους υποστηρικτές ενός μετριοπαθούς, ανθρωποκεντρικού ρεαλισμού διερευνάται η αναλογία μεταξύ ηθικών ιδιοτήτων και δευτερευουσών ποιοτήτων και από τους υπέρμαχους παραλλαγών ρασιοναλιστικής εννοκρατίας ο παραλληλισμός μεταξύ ηθικής και μαθηματικών⁴⁶.

Αρκεί να αναφερθούν ορισμένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα που χρησιμοποιούνται στο πλαίσιο μεταηθικών συζητήσεων για να εκτιμηθούν η συμβολή τους στην φιλοσοφική επιχειρηματολογία, οι δυσκολίες κατά την ερμηνεία τους και την αξιολόγηση της σημασίας τους, αλλά και η ιδιαιτερότητα των γνωρισμάτων που αναφέρονται στην πρακτική κάθε σχετικής συζήτησης. Σε μια οδυνηρή υποθετική εμπειρία -που δυστυχώς φαίνεται δανεισμένη από την πραγματικότητα της καθημερινής ζωής παραπέμπει η ακραία περίπτωση παιδικής σκληρότητας την οποία αφηγείται ο Gilbert Harman: Παρατηρώντας κάποια παιδιά που καίνε μια γάτα αφού την έχουν περιλούσει με βενζίνη αισθανόμαστε αποτροπιασμό και αποδοκιμάζουμε ηθικά την πράξη τους. Δεν μπορούμε όμως κατά τον Harman να ισχυριστούμε πως για να εξηγήσουμε την εμπειρία μας χρειάζεται να αναφερθούμε σε ηθικά γεγονότα ή ιδιότητες, πέρα από την συναισθηματική μας διάθεση, αντίθετα με αυτό που συμβαίνει όταν σε ένα πείραμα φυσικής είναι αναγκαίο για την καλύτερη εξήγηση της παρατήρησης κάποιων ιχνών σε ένα "θάλαμο νέφωσης" να αποδεχθούμε την ύπαρξη ορισμένων σωματιδίων⁴⁷. Αντίθετα, ο Nicholas Sturgeon, αμφισβητώντας την ανάλυση του Harman, υποστηρίζει πως η καλύτερη εξήγηση μιάς αποτρόπαιης

⁴⁵ Για μια πρώτη παρουσίαση αυτών των εννοιών, βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, "Σύγχρονες γνωσιολογικές και οντολογικές προσεγγίσεις της ηθικής", *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών* τόμ.Β', τευχ. 5, (1991): 91-113 και *La robustesse du bien*, ό.π..

⁴⁶ Βλ. *La robustesse du bien*, ό.π., 89-262

⁴⁷ Gilbert Harman, *The Nature of Morality*, Oxford and New York: Oxford University Press, 1977, 3-10.

και ηθικά καταδικαστέας κατάστασης ή συμπεριφοράς και της αντίδραση σ' αυτήν χρειάζεται να συμπεριλαμβάνει αναφορά πχ. στην *κακία* ενός χαρακτήρα, όπως ο Χίτλερ, η στην *αδικία* του τρόπου μεταχείρισης μιάς φυλετικής ή κοινωνικής ομάδας. Αυτά τα στοιχεία θα μπορούσαν ίσως να θεωρηθούν ιδιότητες μιάς "ανιχνευόμενης" πραγματικότητας τρόπον τινά ανεξάρτητης από το υποκείμενο της εμπειρίας⁴⁸.

Παραλλαγή κλασικού νοητικού πειράματος από τη φιλοσοφία της γλώσσας με σημαντικές μεταφυσικές υποδηλώσεις αποτελεί το φανταστικό σενάριο της «ηθικά δίδυμης γης» που επικαλούνται οι Mark Timmons και Terence Horgan. Σύμφωνα με το περίφημο νοητικό πείραμα του Hilary Putnam στο οποίο βασίζεται και το προτεινόμενο ανάλογο στην ηθική φιλοσοφία, αν υποθέσουμε πως υπάρχει ένας πλανήτης παρόμοιος με τη γή η "δίδυμη γη", όπου οι άνθρωποι χρησιμοποιούν την λέξη "νερό" για να αναφερθούν σε μια ουσία που έχει ίδια εξωτερικά γνωρίσματα με την ουσία στην οποία αναφερόμαστε στη δική μας γη με την ίδια λέξη (πχ. υγρό, άχρουν, άοσμο αναγκαίο για τον άνθρωπο), ενώ η εσωτερική της σύσταση δεν είναι H₂O αλλά κάποια διαφορετική μοριακή δομή XYZ τείνουμε να πιστέψουμε ότι οι δύο ορθογραφικά και φωνητικά όμοιες λέξεις έχουν διαφορετική σημασία εφόσον αναφέρονται αντίστοιχα σε άλλο φυσικό είδος⁴⁹. Η μετάφραση από τη μιά γλώσσα στην άλλη θα μας επέβαλλε να καταγράψουμε αυτή την ουσιώδη διαφορά, εφόσον ανιχνεύεται άλλη οντότητα στον κάθε κόσμο. Αν όμως στην "ηθική δίδυμη γη" οι άνθρωποι χρησιμοποιούν τις λέξεις "αγαθό" και "ορθό" με παρόμοιο τρόπο (πχ. ως σχετικές με την θετική αποτίμηση μιάς μορφής πράξης) αλλά οι συγκεκριμένες λέξεις προσεγγίζονται στον κάθε πλανήτη αντίστοιχα μέσα από κάποια διαφορετική συνεπειοκρατική ή αντίθετα δεοντοκρατική θεωρία, και πιστεύεται πως αναφέρονται σε άλλες ιδιότητες, θα μπορούσαμε μάλλον να δεχθούμε ότι η σημασία των κεντρικών αυτών όρων δεν είναι διαφορετική στον κάθε πλανήτη και δεν υπάρχει ουσιαστικό πρόβλημα στην ερμηνεία και την αμοιβαία κατανόηση των δύο γλωσσών. Δηλαδή, στην περίπτωση της ηθικής, αντίθετα με εκείνη της επιστήμης, οι λέξεις μας δεν λειτουργούν ως "άκαμπτοι δηλωτές" (rigid designators) που παραπέμπουν σε

⁴⁸ Nicholas Sturgeon, "Moral Explanations", στο Geoffrey Sayre-McCord (ed.) *Essays on Moral Realism*, Ithaca and London: Cornell University Press, 1988, 229-255. Πρβλ. και Geoffrey Sayre-McCord, "Moral Theory and Explanatory Impotence", στο ίδιο, 256-281 και τα άρθρα στις σημειώσεις 6-7 παραπάνω.

⁴⁹ Βλ. Hilary Putnam, "The Meaning of Meaning", αναδημ. στο *Mind, Language and Reality, Collected Papers 2*, Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

οντότητες, ή ιδιότητες, κάποιας ανεξάρτητης από τον άνθρωπο πραγματικότητας και δεν μπορεί να υποστηριχθεί μια ρεαλιστική αντίληψη ανάλογη με τον επιστημονικό ρεαλισμό. Έτσι, οι οπαδοί ορισμένων μορφών ενός νατουραλιστικού ηθικού ρεαλισμού, οι οποίοι προσπαθούν να περιγράψουν τις ηθικές ιδιότητες ως "επιγιγνώμενες" σε φυσικές, κοινωνικές ή ψυχολογικές ιδιότητες, δεν μπορούν να πείσουν πως η αναγωγή σε αυτές τις ιδιότητες είναι απαραίτητη για την ορθή κατανόηση του ηθικού μας λεξιλογίου, πέρα από το ότι δεν είναι διόλου εύκολο να εξηγήσουν το ίδιο το φαινόμενο της επιγένεσης στο χώρο της ηθικής με ρεαλιστικούς όρους⁵⁰.

Μεταηθικός είναι και ο βασικός στόχος πολλών από τις αναλύσεις παραδειγμάτων δανεισμένων από λογοτεχνικά κείμενα που εξετάσαμε παραπάνω, όπου, καθώς είδαμε, το παράδειγμα μπορεί να είναι ολόκληρο το κείμενο, στο μέτρο που αντικείμενο των αντλούμενων διαισθήσεων δεν είναι τόσο η ανάδειξη και η στήριξη της μιάς ή της άλλης κανονιστικής τοποθέτησης, όσο ο βαθύτερος έλεγχος των κριτηρίων για την προτίμησή της. Έτσι η χρησιμοποίηση από την Nussbaum τραγωδιών και μυθιστορημάτων που διεκολώνουν την αναγνώριση της ενδεχομενικότητας και του ευμετάβολου χαρακτήρα του κόσμου των πρακτών ή του ιδιάζοντος επιστημικού ρόλου των συναισθημάτων κατά την σύλληψη αξιών και την διαμόρφωση των ηθικών κινήτρων ενδιαφέρει την μεταηθική όσο και την κανονιστική ηθική. Σε αυτό το σημείο αξίζει να παρατηρηθεί πως ακριβώς οι περισσότεροι από τους φιλοσόφους οι οποίοι κατά κανόνα προκρίνουν την λογοτεχνία ως προνομιακό πεδίο αναζήτησης υλικού για τον ηθικό στοχασμό φαίνεται να αποφεύγουν την μεθοδολογική διάκριση μεταηθικού και κανονιστικού επιπέδου, αν δεν την αμφισβητούν ευθέως ως τεχνητή και άσκοπη. Οι οπαδοί των νεοαριστοτελικών προσεγγίσεων, στο βαθμό που συνήθως απορρίπτουν τον σαφή διαχωρισμό ηθικής και εξωηθικής αξίας, και αντιμετωπίζουν συνολικά το ερώτημα "πώς πρέπει να ζη κανείς;"⁵¹. ενώ οι υπέρμαχοι της βιτγκενσταϊνικής γλωσσολογίας, επειδή, όπως είδαμε, δεν επιδιώκουν ούτε την άμεση πρακτική ρύθμιση της συμπεριφοράς,

⁵⁰ Mark Timmons, "On the Epistemic Status of Considered Moral Judgments", στο Mark Timmons (ed.) *Moral Epistemology*, ό.π. και Terence Horgan, Mark Timmons, "Troubles ion Moral Twin Earth: Moral Querness Revived", *Synthese* 92 (1992):221-260.

⁵¹ Ομως, όσον αφορά τη δυνατότητα διάκρισης επιπέδων επιχειρηματολογίας και διάκρισης οπτικών γωνιών φιλοσοφικής θεώρησης στα *Ηθικά Νικομάχεια*, πρβλ. "Levels and Forms of Argumentation in

ούτε την θεωρητική δικαιολόγηση ηθικών εννοιών και αρχών, αλλά την εποπτική θέα της γραμματικής των ποικίλων "γλωσσικών παιχνιδιών" της ηθικής.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μεικτή χρησιμοποίηση ή συνεξέταση πραγματικών, ιστορικών και λογοτεχνικών παραδειγμάτων, εφόσον θεωρείται πως οι αναδεικνυόμενες διαισθήσεις δεν διαφέρουν ουσιαστικά, και θα μπορούσε ίσως να λεχθεί πως αφορούν "κοντινούς" δυνατούς κόσμους. Έτσι, ο Jonathan Bennett, για να διερευνήσει τη σχέση συναισθημάτων συμπάθειας και μορφών ηθικής που οι περισσότεροι θα κρίναμε αποδοκιμαστέα, αλλά και γενικότερα την αντιμετώπιση των συναισθημάτων κατά τη λειτουργία της ηθικής συνείδησης, συγκρίνει την ηθική στάση του Huckleberry Finn, του γνωστού μυθοπλαστικού ήρωα Mark Twain, με αυτήν του ναζιστή αξιωματούχου Heinrich Himmler και εκείνη του αμερικανού καλβινιστή φιλόσοφου και θεολόγου του 18ου αιώνα Jonathan Edwards. Ο Huckleberry Finn αφήνει τον νέγρο φίλο του Tom να δραπετεύσει γιατί τον συμπαθεί, παρόλο που πιστεύει πως πράττει λανθασμένα από ηθική άποψη, ο Himmler, συμμορφώνεται με τις αποτρόπαιες ρατσιστικές επιταγές των ναζί, αναγνωρίζοντας και ίσως καταβάλλοντας ο ίδιος το ψυχικό τους τίμημα, έτοιμος να υποφέρει εσωτερικά σε κάποιο βαθμό, επειδή υποστηρίζει την ηθική τους ορθότητα, ενώ ο Edwards δεν αμφιβάλλει για την ηθική ποιότητα της θείκης καταδίκης της πλειονότητας των αμαρτωλών ανθρώπων χωρίς να φαίνεται πως αισθάνεται κανένα οίκτο ή συμπάθεια. Ο Huck Finn "διορθώνει" τις εσφαλμένες ηθικές του αρχές και αντιλήψεις χάρη στα συναισθήματά του, κάτι που δεν συμβαίνει με τον Himmler, στη συνείδηση του οποίου υπερισχύει το "κακό" ηθικό σύστημα που έχει ενστερνισθεί και που φυσικά είναι αδιανόητο για τον Edwards ο οποίος εκτός από την αποδοχή άτεγκτων θεολογικών αντιλήψεων είναι μάλλον στερημένος και από κάθε ανθρώπινη ευαισθησία. Η ανάλυση του Bennett του επιτρέπει να μελετήσει τις αναγκαίες μορφικές και περιεχομενικές συνιστώσες της ηθικής σκέψης και πράξης, χωρίς βέβαια να μπορεί να προσδιορίσει εκ των προτέρων την σωστή αλληλεξάρτηση και ιεράρχηση αυτών των καθοριστικών λογικών και θυμικών παραγόντων. Όπως παρατηρεί, πρέπει να επιτρέπουμε στα συναισθήματά μας να οδηγούν στην αναθεώρηση των ηθικών μας κανόνων και πεποιθήσεων, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως τα

συναισθήματα συμπάθειας θα έπρεπε πάντοτε να καθοδηγούν τις πράξεις μας⁵². Η επιχειρηματολογία του θα μπορούσε μάλιστα να ενισχυθεί από την παράθεση παραδειγμάτων εξ ίσου χαρακτηριστικών με εκείνα που αναπτύσσει - και τα οποία δεν θα ήταν δύσκολο να ανευρεθούν- όπου τα θετικά συναισθήματα είναι ενδεχόμενο να μας παρασύρουν στην παραβίαση κάποιας αρχής δικαιοσύνης⁵³.

8. Μπορούμε πιστεύω να ολοκληρώσουμε την συζήτησή μας συνοψίζοντας τις επισημάνσεις μας και επιχειρώντας να συναγάγουμε κάποια συμπεράσματα σχετικά με την υφή και τον ιδιαίτερο ρόλο των διαφόρων ειδών παραδειγμάτων που περιγράψαμε. Τα συμπεράσματα αυτά πρέπει να εκτιμηθούν μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο του προβληματισμού για τους στόχους, τις δυνατότητες και την μεθοδολογία του φιλοσοφείν στον χώρο της ηθικής.

α) Η ευρεία χρήση των παραδειγμάτων στην ηθική φιλοσοφία συνδέεται με την άμεση ή έμμεση σύνδεση της με την πράξη. Ακόμη και στο πεδίο των μεταηθικών συζητήσεων δεν μπορεί να περιορίζεται κανείς μόνο σε αφηρημένες έννοιες ξεκομμένες από την πρακτική. Τα παραδείγματα μπορεί να συμπίπτουν με τα ίδια τα προβλήματα που εξετάζει και προσπαθεί να επιλύσει - ή να διευκολύνει την επίλυσή τους - η εφαρμοσμένη ηθική και πρέπει να περιλαμβάνουν πραγματικό "εμπειρικό υλικό" από την πολιτική και κυρίως το δίκαιο και τις δικανικές αντιπαραθέσεις, την ιστορία, τις κοινωνικές επιστήμες, την καθημερινή ζωή κλπ. Είναι πιθανό να χρησιμεύουν ως χαρακτηριστικές περιπτώσεις που καθιστούν μέχρι ενός ορισμένου σημείου δυνατό τον έλεγχο κάποιας προσέγγισης της ηθικής αλλά και ως

⁵² Jonathan Bennett, "The Conscience of Huckleberry Finn", *Philosophy* 49 (1974): 123-134, αναδημοσ. στο Peter French, Curtis Brown (eds.), *Puzzles, Paradoxes and Problems*, New York: St.Martin's Press, 1987, 392-402.

⁵³ Εδώ φέρνει κανείς στο νουν του τις αναλύσεις του Kant ιδιαίτερα στην *Κριτική του πρακτικού λόγου* που τονίζουν την ανάγκη να αποκλειστούν τα συναισθήματα ως *κίνητρα* της πράξης εφόσον δεν έχουν περάσει από τον έλεγχο της κατηγορικής προσταγής και το εγκώμιο του "καθαρού" συναισθήματος σεβασμού για τον ηθικό νόμο. [Gesammelte Schriften, Band V και αγγλ.μτφρ Mary Gregor, στο *Practical Philosophy* ό.π.] Η συνήθης κριτική σ'αυτή την αντίληψη του Kant συνοψίζεται εύγλωττα στο υποθετικό παράδειγμα του Bernard Williams, δανεισμένο από τον Charles Fried [*An Anatomy of Values*, Cambridge, Mass., 1970], όπου κάποιος πιστεύει πως μπορεί να προτιμήσει να σώσει την γυναίκα του και όχι κάποιον άλλο, όχι επειδή είναι η γυναίκα του και την αγαπά, αλλά επειδή του *επιτρέπει*, ή και του *επιτάσσει ο ηθικός νόμος* να έχει αυτή την προτίμηση, προβαίνοντας έτσι σε μια σκέψη "παραπάνω" - από ότι χρειάζεται - (one thought too many). Βλ Bernard Williams, "Persons, Character and Morality", *Moral Luck*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 1-19. Βέβαια η καντιανή προσέγγιση θα μπορούσε ίσως να ερμηνευθεί με ευρύτερο πνεύμα και να αναγνωριστεί έτσι η πρακτική σημασία των θετικών συναισθημάτων που θα ενέκρινε ο πρακτικός λόγος.

υποδείγματα ως πρότυπα για την διδασκαλία της μιάς ή της άλλης μορφής συμπεριφοράς.

β) Η συγκριτική εξέταση των προτεινόμενων θεωριών, αρχών και αντιλήψεων δεν είναι εφικτή χωρίς την διερεύνηση ενός ευρέος φάσματος υποθετικών ενδεχομένων που μπορεί να συλληφθούν με την φαντασία. Η επινόηση όμως νοητικών πειραμάτων για την επεξεργασία φανταστικών παραδειγμάτων που φανερώνουν τη λειτουργία των διαισθήσεών μας σχετικά με κάποιο ηθικό ζήτημα δεν πρέπει να απομακρύνεται υπερβολικά από τον κόσμο μέσα στον οποίο ζούμε και να οδηγεί σε σχηματικά, τεχνητά μοντέλα. Και η πρακτική διάσταση της ηθικής φιλοσοφίας επιβάλλει περιορισμούς στην επιλογή και την ερμηνεία των χρησιμοποιούμενων παραδειγμάτων.

γ) Η λογοτεχνική μυθοπλασία παρέχει μια μεγάλη ποικιλία παραδειγμάτων τα οποία απεικονίζουν με λεπτομέρεια ηθικά σημαντικές καταστάσεις, διλήμματα, αποφάσεις, πράξεις, χαρακτήρες. Τα ίδια τα λογοτεχνικά κείμενα λειτουργούν πολλές φορές συνολικά, ως παραδείγματα ενός ηθικού οράματος ή μιάς στάσης ζωής. Οι οπαδοί λιγότερο ή περισσότερο αντιθεωρητικών και γενικοκρατικών προσεγγίσεων τα προτιμούν ακριβώς γιατί αποδίδουν με γλαφυρότητα και ακρίβεια την περιπλοκότητα των ηθικών φαινομένων. Βέβαια, η μορφή και το περιεχόμενο των αναλυόμενων λογοτεχνημάτων που παρέχουν τα παραδείγματα επιλέγονται σε μεγάλο βαθμό εκ των προτέρων σε συνάρτηση με την αντίληψη που επιδιώκεται να υποστηριχθεί.

δ) Το κυριότερο συμπέρασμα που μπορεί ίσως να συναχθεί από την εξέταση των διαφορετικών μορφών παραδειγμάτων και του ρόλου τους για τον καλύτερο προσανατολισμό της ηθικής σκέψης και πράξης είναι πως δεν επαρκούν από μόνα τους για τον πλήρη και ανεξάρτητο έλεγχο των εναλλακτικών θεωρήσεων της ηθικής. Είναι όμως απαραίτητα για την ανίχνευση των κατάλληλων πεποιθήσεων που θα συγκροτήσουν τις ελάχιστονες προκείμενες των πρακτικών μας συλλογισμών. Και οι προκείμενες αυτές μπορεί να μας επιτρέψουν όχι τόσο την ασφαλή και αναμφίλεκτη κατάληξη σε μια ορθή πρακτική τοποθέτηση, όσο τον επαναπροσδιορισμό και την ερμηνεία των ίδιων των γενικών μας αρχών. Έτσι θα αποφεύγεται και η συχνά απλοϊκή επιδίωξη της προβληματοκεντρικής εφαρμοσμένης ηθικής να υπαχθεί κάθε περίπτωση σε κανόνες, ενώ αυτή η ίδια η περίπτωση δεν έχει εξατομικευθεί, περιγραφεί και χαρακτηριστεί επαρκώς, αλλά και η ησυχαστική παραίτηση από

οποιαδήποτε προσπάθεια αξιοποίησης της φιλοσοφίας για την αποτελεσματικότερη καθοδήγηση του πρακτικού λόγου⁵⁴.

Στέλιος Βιρβιδάκης

⁵⁴ Πρόκειται για μια λειτουργία ανάλογη με εκείνη της "αναστοχαστικής" κρίσης (reflektierendes Urteil) που περιγράφει ο Kant στην *Κριτική της κριτικής δύναμης* [*Gesammelte Schriften*, Band V, 179] όπου δεν συνάγουμε ειδικά συμπεράσματα από γενικές αρχές -εφόσον αυτές δεν είναι ήδη δοσμένες- αλλά συλλαμβάνουμε και προσδιορίζουμε τις αρχές με βάση το ειδικό και το επί μέρους. Για το ενδιαφέρον για την ηθική φιλοσοφία αυτής της αντίληψης της κριτικής ικανότητας που διαγράφεται ήδη στην *Κριτική του καθαρού λόγου*, βλ. O'Neill, "The Power of Example" *ό.π.* 180-186.